

Приступ типологији петокуполних цркава у византијској архитектури

ЕВАНГЕЛИНА ХАЦИТРИФОНΟΣ

Петокуполна црква у византијској архитектури је често помињана и анализирана у разним монографијама или радовима из историје архи тектуре, јер је један од најкарактеристичнијих типова византијских цркава, коме припада низ најпознатијих споменика високе архитектонске, уметничке и историјске вредности, али и поред тога није до сада обрађена као посебна тема.

Тема је веома широка и вишестрано повезана са другим типовима хришћанске верске архитектуре, али и са осталим питањима хришћанске уметности, градитељства и црквеног програма. Очигледно је, дакле, да би за њену темељну обраду био потребан много шири рад. Ипак, сажето суочавање са овом темом поставило би проблем типологије, подвукло сушгинска питања која се у њој крију, дало кратак преглед до сада познатих споменика овог типа, основне литературе везане за ову тему и мишљења научника који су се њоме бавили те, на крају, допринело формулисању неких општих закључака.¹

ПОЈАВА И КОНТИНУИТЕТ ПЕТОКУПОЛНИХ ЦРКАВА У ВИЗАНТИЈСКОЈ АРХИТЕКТУРИ

Чисто петокуполно решење није тако често у византијској архитектури, али га после VI века² ипак срећемо у свим периодима Византије и у разним подручјима њеног утицаја.³ Оно је везано за горњи део конструкције и представља само за себе посебан тип, али увек на основи одређених других типова хришћанске архитектуре. Тачније, појављује се код црква типа слободног или уписаног крста⁴ који најчешће срећемо после XII века. Међутим, обимни ходник има посебну улогу у развоју петокуполног типа.

Најстарији познати пример петокуполног решења је надгробна црква у Русафи — Сергиополису (extra muros)⁵ у Сирији, која је грађена у VI или VII веку. Такође у VI веку, али са потпуно различитом концепцијом од цркве у Русафи, грађена је Јустинијанова црква Св. апостола у Цариграду (сл. I).⁶ На тим двома грађевинама је, колико је познато, први пут примењено петокуполно решење, и то на два типа основа које су биле од одлучујућег значаја: прво на основи уписаног крста, а дру-

го на основи слободног крста. Петокуполне цркве са основом слободног крста, грађене под друкчијим условима у односу на оне са осно-

¹ У оквиру постдипломских студија из заштите, ревитализације и проучавања градитељског наслеђа на Архитектонском факултету Универзитета у Београду (предмет „Типологија историјских објеката“), код ментора проф. др Јована Нешковића, бранила сам 1986. године семинарски рад под називом „Типологија петокуполних цркава у византијској архитектури“. Рад је садржавао основни приступ проблематици и систематизацији питања петокуполног решења код византијских цркава с аспекта типологије. Он је и подлога овог чланка. Проф. др Нешковићу се захваљујем за помоћ кроз разговоре о овој теми. Цртежи и фотографије су углавном из литературе коју сам користила за ову студију.

² Почевши од VI века, кад је грађена прва нама позната петокуполна црква, па до касне Византије, и даље се повремено појављује овај облик цркве, без одређеног континуитета. Већи број научника је покушао да одреди појаву и групацију петокуполних цркава. Вид.: 1) O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst II, die byzantinische Kunst von der ersten Blüte bis zu ihrem Ausgang VII—XIII Jh.*, Munchen 1924, 454—495.

2) Α. Ορλάνδος, Η. Παντάνασσα της Μονεμβασίας, *Δρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων της Ελλάδος*, т. Α, Αθήνα 1935, 144—151. 3) Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική καὶ Βυζαντινὴ ἀρχαιοσύνη, т. Α, Αθήνα 1962, 393—424. 4) С. Ненадовић, *Богородица Љевишка. Њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена*; Београд, 1963, 119. 5) R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 1965, 201—213, 237—258, 291—304, и други.

³ Преглед свих споменика на таблицамапи доказује чињеницу. Ипак у периоду касновизантијске архитектуре тип је много чешће примењен.

⁴ Што се тиче основе, изгледа да је произишла из базилике са кубетом и из великих цркава или мартријума централног распореда. У томе се слаже више научника чија су дела коришћена овде као основна литература. Такође у вези са црквама слободног крста видети

Α. Ορλάνδος, Το καθολικόν της παρά την Θεσσαλονίκην μονής Περιστερών, *Αρχεῖον των Βυζαντινῶν Μνημείων της Ελλάδος*, т. 3 151, 46—60, где је и одговарајућа литература; Исти, Η σταυρική βασιλική της Θάσου, *Αρχεῖον βυζαντινῶν μνημείων της Ελλάδος* 45—60, и Н. Мавродинов, *L'apparition et l'évolution de l'église crustiforme*, Atti del V congresso Internazionale di Studi Bizantini, Roma (1936), 1940, 243.

⁵ Spanner und Guyer, *Rusafa — Sergiopolis (Forschungen zur islamischen Kunst IV)*, Berlin 1926, таб. 31; Бр. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII (Београд 1966) 48; и G. Millet, *L' école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, 71; С. Ненадовић, *нав. дело*, 119 и д.

Сл. 1. Црква Св. апостола у Цариграду.
Микрографија на рукопису монаха Јакова
Кокиновафа из 12. века (fol. 3. verso MS gr. 1208),
која се налази у Народној библиотеци у
Паризу. Слика је објављена од Г. А. Прокопију
н.д.

Fig. 1. Eglise des Saints-Apôtres à Constantinople.
Miniature dans le manuscrit du moine Jacob
Kokinovaphe datant du XIIIe siècle (fol. 3, verso, MS
gr. 1208) et conservé à la Bibliothèque Nationale de
Paris. Reproduction publiée par G. A. Proctopiu dans
l'oeuvre citée dans la présente étude.

вом уписаног крста, воде порекло од мартријума, мањих надгробних цркава *extra muros* и, касније, после Константина Великог и победе хришћанства, од крстастих цркава огромних димензија, које су зидане у градовима током IV, V и VI века⁷, врло често у споју са базиликалним решењима. Историјске прилике су захтевале грађевине већих димензија (одраз важеће идеологије и вере) и тај тип је нашао у њима свој највећи домет. Цариградски Св. апостоли, Св. Јован Богослов у Ефесу, Св. Марко у Венецији и, чак, касније Св. Фронт у Перижеу, изграђене су по овом плану. Истовремено, то јест углавном око XII века⁸, подигнут је на Западу већи број великих петокуполних цркава на основи слободног крста.

Цариград се сматра средиштем у коме су се јавили и развијали облици грађевина са јасно израженим петокуполним решењем.⁹ На жалост, онде није сачувана ниједна петокуполна црква. До закључка о појави и еволуцији петокуполног решења у Цариграду долази се посредним путем, на основу споменика у областима које су биле под његовим непосредним утицајем и где се дуго неговала цариградска традиција.¹⁰

У другој половини IX века, за време Василија I Македонског, изграђена је у Цариграду знаменита петокуполна црква Неа (Нова) и освећена 881. године¹¹, а њено решење основе усвојено је на многим црквеним грађевинама после X века.¹² Поређење петокуполних цркава са разних места на Балканском полуострву, јужној Италији¹³ и Русији¹⁴ потврдило је претпоставку да су велике цариградске цркве најпре служиле као узор за изградњу цркава сличног решења, и то не само у време кад су се појавиле него и доцније, преко других културних центара.¹⁵ Цариградске цркве као што су Мони Хорас, Мони Мирелеу (Бодрум џамија), Мони Пантократорос (Теотокос Елеуса), Св. Теодосија (Ђулџамија), Мони Акаталипту (Календерханџамија), Мангана, посебно црква Богородице у манастиру Константина Липса и Св. Ирена, сигурно су биле узор за варијантна решења вишекуполних цркава. Треба напоменути да је већи број тих цариградских узора био под утицајем и често у континуитету са ранијим грађевинама из ранохришћанског или римског доба, које су се развиле из базиликалног типа основе, а неке су имале централни просторни распоред или октоagonalну основу, понекад са обимним ходником.¹⁶ Такође се мисли да постоји присна веза између петокуполног решења цариградских цркава — али и уопште петокуполног типа — са оним у Малој Азији, посебно подземних цркава у Кападокији.¹⁷ То мишљење није довољно поткрепљено, али има доста знакова да би могло бити исправно. Азијска архитектура, која је имала утицаја на многим територијама, изгледа да се могла повезати са вишекуполним решењима која су се развијала у византијској

држави; У Малој Азији се налази и најстарији пример петокуполне цркве из средњег периода византијске архитектуре — црква Е у Сардису,

⁶ K. Wulzinger, *Die Apostel kirche und die Mehmedje zur Konstantinopel*, Byzantion 7 (1932) 7—39; Бр. Вуловић, *нав. дело.*, 48; X. Μπούρας, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, deo B., Αριστοτέλειου Πανεπιστήμιου Θεσσαλονίκης, 1956, 137, 145, 145; Γ. Σωτήριου, *нав. дело.*, 359—361; В. Кораћ, *Трачаница*, Зборник Светозара Радојчића, Београд 1969, 44, 48, помиње се тип основе и његова еволуција у Јустинијаново време, такође улога Јустинијанових Св. апостола као узор.

⁷ Α. Ορλάνδος, *η σταυρική της Θάσου*, *нав. дело*, 45—60,.

⁸ Изгледа да је у Италији подигнут низ цркава са основом слободног крста посвећених Св. апостолима, по традицији Св. Амброзија, који је основао цркву Св. апостола у Милану, вид.: Δεώργιος Α. Προκοπίου, "Ο κοσμολογικός συμβολισμός στην αρχιτεκτονική του βυζαντινού ναού", *Πύρηνος Κόσμος*, Αθήνα 1981, 71 и нап. 53. Овој групи припада и Св. Марко у Венецији.

⁹ Бр. Вуловић, *нав. дело.*; В. Кораћ, *Нав. дело.*, 147. X. Μπούρας, *нав. дело*, 1966, 237, 238, 239, X: Μπούρας *Τυπολογικές παρατηρήσεις στο Καθολικό της Μονής Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη*, *Αρχαιολογικόν 'Δελτίον* 31 (1936); — Γ. Σωτηρίου, *нав. дело*, 396—404 (о цариградској школи); Α. Η. Megaw, *The Original Form of the Theotokos Church of Constantine Lips*, *Dumbarton Oaks Papers* 18 (1964), 279, C. Mango, *Byzantine Architecture*, N. York 1975, 198, Th. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul*. The Pennsylvania State University Press 1971, 171, W. Millier — Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Tiibingen 1977, 153, H. Schaffer, *Die Gülcamii in Istanbul, istorische Mitteilungen* 7, Tubingen 1973, 63; St. Sinos, *Die Klosterkirche der Konsmosoteira in Bera (Vira)*, *Byzantinisches Arhiv — Munchen* 6, 1985, 211, 213—214.

¹⁰ Онако како је одредио цариградску школу G. Millet у *L'école gregue dans l'architecture Byzantine*, Paris, 1916.

¹¹ J. Strzygovski, *Kleinasien s..* 138; J. Ebersolt, *Le Grand Palais de Constantinople*, Paris 1910, tab. 44; O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst* II, 455; С. Ненадовић, *нав. дело*, 119 и д. Опис ове цркве Св. Апостола дали су Конетантин Порфиогенит и патријарх *Фотије*. Вид.: Α. Ορλάνδος, *Η σταυρική βασιλική*. *нав. дело*, 53, и нап. 1, 2.

¹² Бр. Вуловић, *нав. дело*, 44, 48, о утицају Василијеве цркве Нове у сакралној архитектури; Γ. Σωτηρίου *нав. дело*, 399—400.

¹³ G. Dimitrokalis, *Contribution a l'étude des monuments byzantins et médiévaux d'Italie*, Athenes 1971.

¹⁴ О руским петокуполним црквама: Д. П. Сухов, Д. Б. Расов, А. Г. Цињаков, *Русское Зодчество*, Академија Архитектуры СССР; Т. V. Tolstaya, *The Assumption Cathedral of the Moskow Kremlin, for the 500th Anniversary of the unique Monument of Russian Culture*, Moskow Iskustvo publ., 1979; N. Woronin, *Geschichte der russischen kunst*, Bd. II, Akademie der Wissenschafte UDSSR, Institut fur Kunstgeschichte, Dresden 1958; такође X. Μπούρας, *Μαθήματα ; ι ιστορίας αρχιτεκτονικής*. 281, ,282 (Св. Софија у Кијеву); Γ. Σωτηρίου, *нав. дело*, 490—491.

¹⁵ Градски и културни центри су били Солун, Арта, Вериа, Охрид, Мистра. — S. Ćurčić, *Gračanica*, King Milutiris church and its place in late byzantine architecture, London 1979, 76 и нап. 26.

¹⁶ Бр. Вуловић, *Раваница*, *нав. дело*, 44, даје своје мишљење о еволуцији базиликалног типа основе везане у континуитету са решењем петокуполне горње конструкције; С. Ћурчић, *Гра-*

Такође не можемо сматрати случајним да је вишекуполни тип сакралне грађевине нашао веома широку примену у Русији, где је петокуполна црква постала скоро симбол хришћанске архитектуре, посебно на одређеним просторима, као што су Владимир, Суздаљ, Чернигов и други.

Главни утицај на формирање петокуполне горње конструкције свакако је имао тип цркве са основом уписаног крста¹⁸, који се појавио у грчком простору у V веку (Скрипу, Осиос Давид у Солуну), али је највише грађен од IX века до пада Византије. Код цркава овог типа краци крста су видљиви у горњој конструкцији, а нижи угаони простори су често покривени кровом, полулоптастим или крстастим сводовима или комбинацијом једних и других, ређе куполицама.¹⁹ Главна купола је увек на пресеку кракова крста.

У вези са петокуполним решењима било је неколико расправа о месту угаоних купола, њиховој улози у односу на просторни распоред и статички систем те о разлогу њиховог постојања. Изгледа да су угаоне, мање, куполе значиле ново суочавање статичког и функционалног проблема, прилагођеног захтевима просторног склопа не само великих грађевина него и оних мањих.

Код петокуполних цркава (са основом уписаног крста) доста се наглашава статичкоконструктивна вредност четири угаоне куполе, али то није детаљно истражено нити научно потврђено за сваки појединачни случај.²⁰ Ипак, изгледа да је намена четири угаоне куполице код ранијих цркава била да приме косе силе које су се појавиле због централне главне куполе.²¹ Та могућност одредила је и њихов положај у склопу грађевине са резултатом остварене пирамидалне конструкције. Међутим, код одређених, познијих примера, постојање

купола остало је само у домену морфологије и првобитна суштинска улога куполица у статичко-конструктивном смислу изгубила је значај. Тиме је њихов положај у односу на главну куполу постао споредан и димензије су им се смањиле. Једина улога која им је остала била је у најбољем случају то што су доприносиле осветљавању и стварању пожељног утиска у унутрашњости грађевине и, пре свега, спољном обликовању волумена. До усвајања петокуполног решења у овим случајевима није дошло из функционалних разлога, већ због подражавања одређених узора. Код типа петокуполне цркве на основи уписаног крста је битно да се осим усавршавања система равнотеже статичког система успео, колико на почетку, толико и у току развоја²², добити обједињенији унутрашњи простор. То је постигнуто помоћу четири лака ступца или стуба који носе главну куполу или низом вертикалних носача који замењују зидове првобитног типа грађевине уписаног крста, с тим што су обично сви унутрашњи простори (средишни и угаони) у континуитету.²³ Истовремено је спољна концепција занимљиво остварена као тродимензионална пирамидална композиција, код које је видљив просторни и конструктивни склоп. Научне расправе о спољном изгледу петокуполних цркава упућују на то да је он често имао већи значај него унутрашњи.²⁴ Тип петокуполне цркве на основи уписаног крста, сложенији и компактнији у склопу, са могућностима за већи број алтернативних решења у односу на унутрашњи простор, прилагодљив различитим потребама што се димензија и економских могућности тиче, нашао је у дугом временском периоду широку примену у архитектури Византије и на територијама које су биле под њеним утицајем.

Занимљиво је да су се скоро истовремено појавила два типа петокуполног решења: на

чаница, нав. дело, 70—75; Исти, *Грачаница (Историја и архитектура)*, Београд 1988, 87—114. Примери цркава са таквом еволуцијом су „Sv. Andreas en te krisei”, подигнут у V веку и много пута обновљен до 1321, „Св. Марија Бакониса”; вид.: A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople — their history and architecture*, 1912, 8, 9, 118, 119, 136, 137, 152, 180, 181, 206, 314, 316; G. Soteriou, нав. дело, 323—335; Ст. Синос, нав. дело, 214—217.

¹⁷ Сматра се да је вероватно било могуће да се код подземних цркава копањем поститну такви облици; Бр. Вуловић, нав. дело, 44; А. Орландос, Н. Пантанасо, нав. дело, 145 и нап. 1 на истој страни; X. Мπούрас нав. дело, 1966, 272; Г. Σωτηρίου нав. дело, 385; Н. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipzig 1908, 328; St. Sinos, нав. дело, 214 и нап. 16, где даје литературу.

¹⁸ Бр. Вуловић, нав. дело, 44; Г. Σωτηρίου, нав. дело, 341—345, о базилици са куполом, 390, 393, 394, о типу уписаног крста; Исти, *Το καθολικόν της Μονής Πετράκη Αθηνών, Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 4. г.2 (1960) — (1961) 118; X. Μπούρας 1966, 237, 238, 239; Н. Мавродинов, нав. дело, 1940, 243.

¹⁹ П. Вокотόπουλος, *Ο ναός του Παντοκράτορος στο Νоваστηράκι Βονίτης, Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 8, 10, (1980—1981) 357—378; О дизајну сводова X. Μπούρας, нав. дело, 127—132;

²⁰ Вид.: А. Орландос, „Παντάνασσα”, нав. дело, где узима озбиљно у обзир статички значај мањих купола, такође В. Кораћ, нав. дело, 147; и о изградњи сводова у Јустинијановом времену, X. Μπούρας, нав. дело, 1966, 127, 128.

²¹ А. Орландос, *Παντάνασσα*, нав. дело, 148, 151.

²² С. Турчић, нав. дело, 1979, 70—106; треба поменути значајан допринос овог аутора кад је реч о генези и анализи петокуполних цркава у касновизантијској архитектури, у оквирима његове књиге о Грачаници. Његов аспект је темељито обрађен, занимљив и доста добро документован, али сигурно више окренут самој Грачаници. Такође St. Sinos, *Klosterkirche Kosmoteira*, нав. дело, 211—223, бави се уопштено петокуполним црквама.

²³ Вероватно је то било условљено развојем богослужења и друштвеним распоредом верника у простору. У једном ширем раду требало би посебно истражити и улогу та два фактора.

²⁴ St. Sinos, нав. дело 217—219.

основи слободног крста са куполама изнад кракова крста и на основи уписаног крста са куполицама над угаоним просторима између кракова крста.²⁵ Касније, у развоју идеје петокуполне цркве, у чијој се концепцији види слободан или уписан крст, појављују се примери, мада ретки, код којих је очевидан покушај да се комбинују оба решења. Таквих примера углавном има на острвима Кипру и Криту, а иначе су везани са локалном градитељском традицијом.

Поред петокуполних цркава требало би истражити цркве уписаног крста које су имале калоте уместо куполица над угаоним просторима, јер се та врста горње конструкције сматра претходником²⁶ петокуполног решења. То изгледа доста логично, јер је у суштини реч о истом начину пресвођења, у једном случају са тамбуром који издиже свод (куполу), а у другом случају без тамбура. Да ли те цркве представљају претходнике или просто једну варијанту тога типа показао би упоредни историјски пресек. Карактеристични примери ове варијанте су, осим цариградских, две цркве на подручју Грчке: црква у Христиану код Трифилије на Пелопонезу и црква Св. Димитрије у Туркопалуку код реке Ахерона.^{26a}

Петокуполна црква најчешће је грађена у време касне Византије и из тог периода су се очували најлепши и најкарактеристичнији примерци ван престонице. Како у архитектури облици нису само производ градитељства, него су повезани са економским, политичким, технолошким и културним условима у једном историјском периоду, треба их вишестрано посматрати, што на жалост није могуће у оквирима овог рада. Простор је ипак одраз одређених филозофских ставова и духовних потреба, који утичу на функцију и преко ње на просторни склоп. Начин схватања света, смисао и употреба симбола у духовној историји хришћанства имали су велики значај и у одређеним историјским тренуцима јасно су се

испољавали и кроз градитељство.²⁷ Зато мислимо да би симболичну природу петокуполног решења у хришћанској архитектури требало истаћи.²⁸ Црква је поред свега, а можда и пре свега, била један комплекс симбола.²⁹ Сигурно би требало у склопу једног ширег рада истраживати тип петокуполне цркве као тему црквене архитектуре у односу на историју цркве, на развој богослужења и на структуру носилаца власти у одређеним, одлучујућим, историјским тренуцима. Такође није мање значајно подробније истраживање традиционалних облика преко мајсторских еснафа³⁰ у вези са конкретним типом црквених грађевина.

Оваквим истраживањима верујемо да би се у правој мери нашло објашњење за појаву и континуитет развоја петокуполног решења у византијској архитектури.

ПРОБЛЕМИ СИСТЕМАТИЗАЦИЈЕ — ИСТОРИОГРАФИЈА

О типу петокуполних цркава на основи уписаног крста неколико пута је писано у студијама о појединачним споменицима јер се већи број научника бавио одређеним проблемима ове теме. Наше знање може тако да се заснива на радовима А. Орландоса о разним споменицима, као што су нпр. *Паригоритиса* у Арти (1922), о Епископији у Тегеји (1973) и, друго, на радовима С. Ненадовића о Богородици Љевишкој (1963), Б. Вуловића о Раваници (1966), или В. Кораћа о Грачаници (1969), И. Б. Толстоја о московском Успенском Сабору у Кремљу (1979). Такође и на неким од новијих³¹, као

²⁷ На пример, утицај црквене Shesme (IX—XI век), вид. G. Soteriou, *нав. дело*. 393, 394.

²⁸ Г. А. Прокопиј, *нав. дело*, 76, 99—109, 113, 117, 119, о симболизму куполе (схема „круг—лопта“), која се идентификује са небом — 71, 77, о крстастој основи Јустинијанових Св. апостола и о њиховом утицају на Западу (в. натпис Св. Амброзија) — 72, 73, о крстастим црквама — 74, о окружним и полигоналним храмовима — 80, о симболизму кракова крста 80—83, о уписаном крсту — о пореклу типа уписаног крста од паганских маузолеја говори А. Grabar, *Le Temoignage d' un Hymne Syriaque sur l'architecture de la cathedrale d' Edesse au VIe siecle et sur la symbolique de l'edifice chretien, l'art de la fin de l'antiquite et du Moyen age*, Paris 1968, 166—168.

²⁹ Та чињеница види се из обимног ра Г. Прокопиј.

нав. дело, где је реч и о утицају мајсторских еснафа на континуитет традиције и о употреби облика на симболичној бази, *нав. дело*, Appendix B, 210—213; о истој теми N. Μουτσόπουλος, Παράτηρήσεις στους εγγεγραμμένους σταυροειδείς ναούς, Χρονικά Αισθητικής кн. Б, 1963, 119—137.

³⁰ Видети Г. Прокопиј, *нав. дело*, 210—214, Еснафи у средњем веку могу се са великом опрезношћу индиковати из самог њиховог тваралаштва, тј. кроз грађевине. Студије и истраживања о овој теми никако не могу да се сматрају довољним.

³¹ То су само неки од радова који обрађују цркве петокуполног типа.

²⁵ У VI веку Јустинијанови Св. Апостоли (1. тип) и надгробна црква у Русафи — Сергиополису (2. тип), вид. Х. Млоура, 1966, 238.

²⁶ St. Sinos, Kosmosoteira, *нав. дело*, 215, 216; Бр. Вуловић, *Раваница, нав. дело*, 14; С. Ненадовић, *Богородица Љевишка, нав. дело*, 119. Видети такође: Д. Коцо — П. Миљковић-Пепек, *Резултати од археолошких ископувања на 1973. г. во црквата св. Тивериополски. маченици*, Зборник VIII—IX, Археолошки музеј на Македонија, Струмица 1978, 93—96. Црква у Тивериополису је највероватније грађена у IX или X веку. — Интересантни примерци цркава са калотама уместо куполица су: а) у селу Христиану код Трифилије на Пелопонезу.

^{26a} (E. Stikas, *L' église byzantine de Christanou en Triphôlie et les autres édifices de hême tope*, Ecole française d'Athènes, Travaux et Memoires VIII, Paris 1951) и б) Св. Димитрије у селу Туропалуку код реке Ахерон, недалеко од Арте (проф. П. Вокотопулос спрема рад о овој цркви и А. Хациниколау, Αρχαιολογικον Δελτιον, т. 21 (1966), Б'2, 1968, 295—296, ПИН. 298).

што су В. Л. Мак Доналда у *L'architecture Paleo Chrétienne e Byzantine*, Н. Муцопулоса о Перистерии код Солуна (1986), С. Ћурчића о Грачаници (1979) и С. Синоса о Космосотири у Вири (1986). Сви су покушали до неке мере да систематизују материјал везан за тај тип. Ипак сматрам да су неки од њих значајнији кад је у питању проблематика систематизације, и зато бих желела да их укратко коментаришем. То су рад А. Орландоса о Пантанаси код Монемијасије (нап. 2), рад С. Ћурчића о Грачаници (вид. нап. 15) и рад Ст. Синоса о Космосотири у Вири (вид. нап. 9),

Анастасиос Орландос је пре педесет и три године дао основну шему типологије петокуполних цркава на основи уписаног крста, и то приликом истраживања цркве Пантанасе у Монемијасији на Пелопонезу, где је дао и одговарајућу основну литературу.³² Он је сачинио списак цркава по географском положају, почев од југа ка северу, и поделио их по три критеријума везана за место угаоних куполица: А) куполице уз краке уписаног крста над угаоним просторима непосредно између кракова нпр. (Св. Марко у Росану и 16 спрат Пантанасе у Мистри); В) куполице далеко од главне куполе, над спољном половином угаоних простора (2, нпр. Старо Нагоричино); и С) куполице над угаоним просторима обимног ходника који опасује језгро са три стране, северне, западне и јужне (3, нпр. Св. Катарина у Солуну³³). У ту категоризацију није укључена црква Богородица Љевишка, а такође нису обухваћене цркве прелазног типа, оне са различитим распоредом куполица, као и светогорске и руске цркве. Орландос указује на статичку функцију угаоних купола петокуполног типа на основи уписаног крста и сматра да су само куполице из А групе важне за статичко решење, док су код осталих категорија оне само декоративне. Са нешто опрезности можемо прихватити тај уопштени предлог категоризације, јер грађевине нису тако испитиване да бисмо знали њихову праву статичку слику, као и то у којој мери је статички разлог стварно одлучујући за коју категорију. Наравно, код неких споменика је очигледно да статика није разлог за градњу угаоних куполица, посебно тамо где су оне малог полупречника а имају високи тамбур.³⁴ Такве куполице ипак доприносе споменику — побољшавају осветљавање простора и истичу симболични смисао (нпр. Богородица Љевишка, Ресави и више руских цркава).

Неколико деценија после Орландоса (1983), Слободан Ћурчић се у студији о Грачаници бавио проблемом појаве петокуполне цркве у касновизантијској архитектури и покушао да осветли на нов начин њен настанак и континуитет.³⁵ Разматрао је проблем са разних аспеката, више у оквиру еволуције појединачних делова цркве, додатних простора око језгра као и њихових пресвођења него као развој

укупне концепције петокуполног типа. Он посматра петокуполно решење кроз потребу постојања куполних параклиса, припрате и бродова (ambulatory) у касновизантијској архитектури и тако, на неки начин, раздваја концепцију типа, показујући синтетичну диспозицију појединачних елемената, а у суштини не прихватајући развој првобитне укупне замисли. Ипак нови подаци из солунских споменика осветљавају друкчије тај проблем.³⁰

Стефан Синос се 1985. године, приликом обраде и истраживања цркве Космосотира у Вири (Фере)³⁷, бавио такође појавом петокуполног решења у горњој конструкцији византијских цркава. Он има вишестран приступ проблематици о типу петокуполне цркве, на бази основног обликовања (Grundgestaltung) и концепције простора (Raumkonzeption). По њему, постојање тамбура куполе скоро је споредна тема. Тако би петокуполног типа, можда као варијанта, биле и цркве са калотама, односно са нејасно израженим куполама.³⁸ Синос сматра да је битно планирање цркве са галеријом или без ње, као и начин ношења централне куполе. По томе дели петокуполне споменике у две категорије. Тако, у оквиру просторне концепције, место куполица је у директном односу са централном куполом и постојање галерије одређује улогу куполица као елемената пресвођавања засебних простора на галерији, или као елемента директно везаног са главним простором. Ту је још један критеријум за поделу петокуполних цркава, са питањем да ли је обликовање горње конструкције важно више за спољни склоп формирања волумена — дакле да ли спољни склоп одређује тип — или спољна концепција произлази из унутрашње. Последњи критеријум

³² А. Орλάνδος, "Παντάνασσα", нав. дело, групација по географском положају 145, по хронолошком реду 150.

³³ А. Орλάνδος, не чини разлику између цркава са обимним ходником и оних са галеријом.

³⁴ Орландос даје пропорције димензија полупречника према висини куполица прве групе 1/1, док су код друге групе 1/2. С. Ненадовић даје унутрашњи пречник куполица српских петокуполних цркава: код Богородице Љевишке око 1 m, код Св. Ђорђа у старом Нагоричину 1,46 m, код Грачанице, 1,60 m, код Ресаве 1,30 m, код Матејче 2,20 m, док су код грчких знатно већи.

³⁵ С. Ћурчић, Грачаница, нав. дело, 70—100, Има доста научних радова о овој теми, али овде помињемо само најновије. Остали су у претходној литератури.

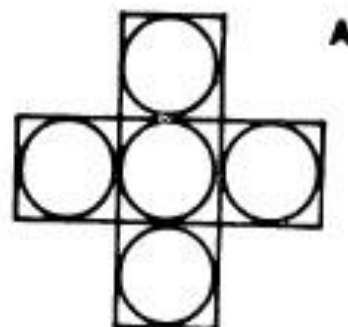
³⁶ Нови подаци из Св. Катерине и Св. апостола биће објављени након завршетка рестаураторских радова, који су у току. Ипак треба напоменути да последња истраживања ових цркава показују да обимни ходник и језгро припадају истој фази грађења. Тај податак долази у супротност с оним аспектима који тврде да је обимни ходник додатни део: вид. цртеже типологије С. Ћурчића, нав. дело.

³⁷ St. Sinos, Kosmosoteira, нав. дело, 210—213.

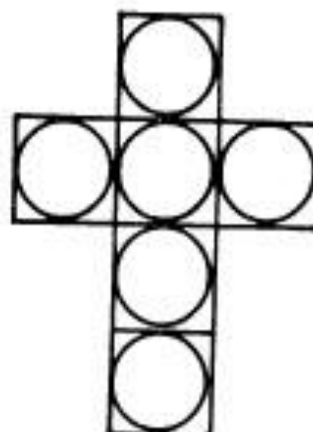
³⁸ Исти, нав. дело, 216.

Табла I. Преглед Типологије и групација петокуполних цркава у византијској архитектури

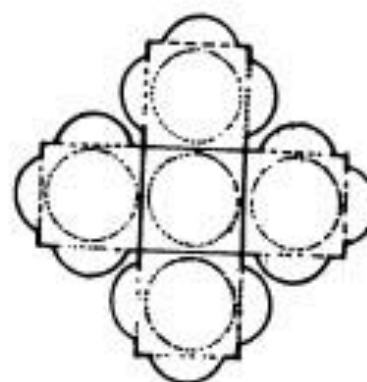
СЛОБОДНИ КРСТ (ТИП А)
Свети апостоли у Цариграду
Свети Марко у Венецији

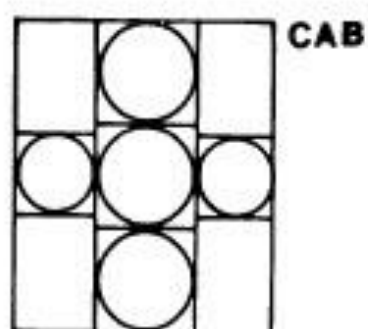
Свети Јован у Ефесосу
Катедрала у Каноси

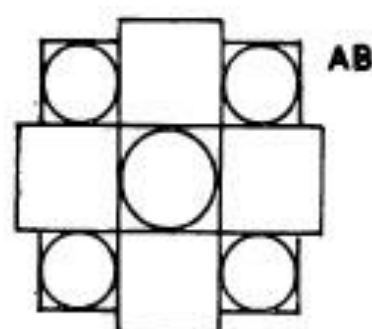
Свети Андреас у Перистерии

ТИП А+В+С
Света Параскева у Јерос Кипосу (Пафос)
Свети Варнаве и Иларион у Перистерии
(Никозија)

ТИП А+В
Епископија у Милопотамосу на Криту
Панагиа Ефтатрули на Криту

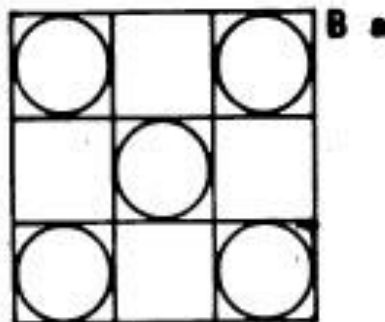
УПИСАНИ КРСТ (ТИП В)

Русафа

Пантанаса у Монемвасији

Свети Марко у Росану (Калабрија)

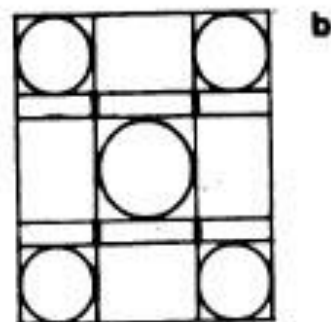
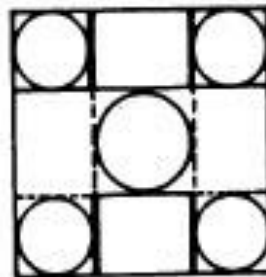
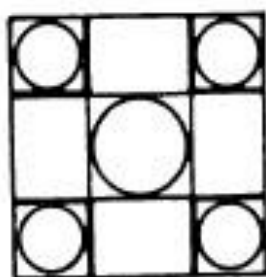
Католика у Стилосу (Калабрија)

Свети Пантелејмон у Нерезима

Стара Бискупџија у Тереја (Пелопонес)

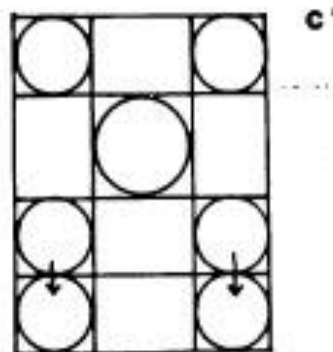
Панагиа Космосотира у Вири

Свети арханђели код Призрена

Манасија (Ресава)

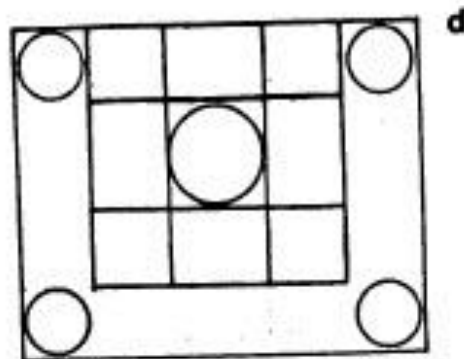
Раваница

Паригоритиса у Арти

Свети апостоли у Солуну

Света Катарина у Солуну

(обимни
ходник)

УПИСАНИ КРСТ — БАЗИЛИКА (ТИП С)

Неа Еклесиа (Нова)

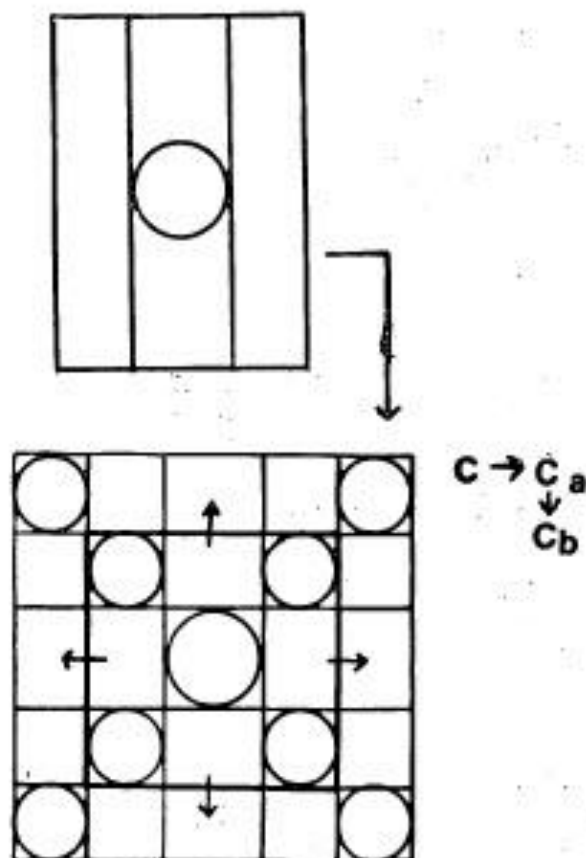
Храм Спаса Преображенског у Чернигову

Света Софија у Кијеву

Света Софија у Новгороду

Успенски Сабор у Владимиру } (припрата са спратом)

Успенски Сабор у Кремљу (Москва)

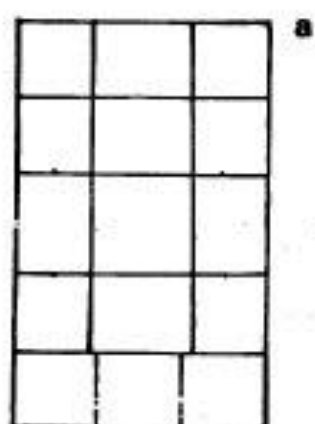

ТИП В+С

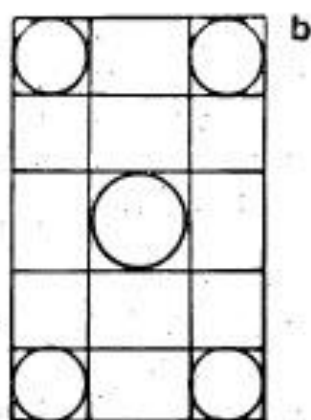
Сарадис Е

Апендики у Вронтохиону

Пантанаса у Мистри

В С

Старо Нагоричино
Богородица Љевишка
Матејча
(Грачаница)

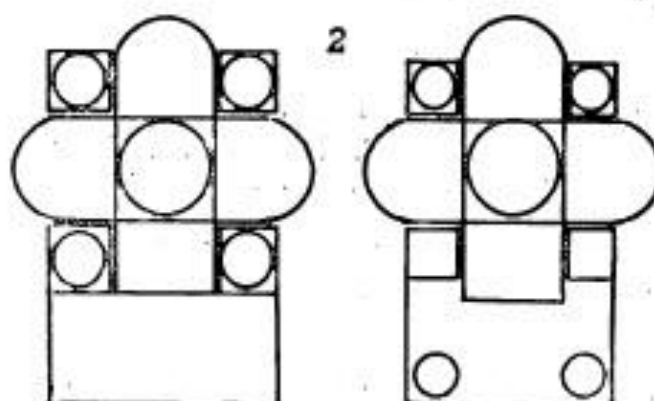
} (обимни
ходник)

Посебни Тип:

1) Свети Пантелејмон

2) Св. Илија у Солуну

Свети Дионисије на Олимпу

се односи на руске цркве, српске (Богородица Љевишка, Старо Нагоричино, Грачаница, Матејча и Ресава), од грчких оне у Мистри и Солуну (Св. апостоли и Св. Катарина), а такође и црква Е у Сарду (која је изгледа имала доста слободну горњу конструкцију). Код ових грађевина примењено је петокуполно решење претежно због обликовања спољних волумена, као и код скоро свих цркава које имају галерију или обимни ходник којим се одваја простор језгра од спољне конструкције. Са овим је такође везано питање бочних источних одвојених угаоних простора, односно параклиса.³⁹

Упркос досадашњем проучавању типа петокуполних цркава, може се још расправљати о његовој еволуцији, али мислимо да због немогућности истраживања одређених цариградских споменика још недостају неки битни одговори.⁴⁰ Наше излагање је произишло из потребе за систематизацијом досадашњих знања о типу петокуполних цркава, а трудили смо се да укажемо и на могуће прелазне или сродне групације (таб. I).

Два основна типа, први на бази слободног, а други на бази уписаног крста, поделили смо у подгрупе са заједничким типолошким карактеристикама. Поред поделе у ова два типа овде смо укључили и цркве које показују петокуполну горњу конструкцију, али не над угаоним просторима уписаног крста, него над краковима крста који је ипак уписан. Посматрани су и неки примерци који немају изражено петокуполно решење, али су близу њему по томе што имају калоте без тамбура уместо купола. Код петокуполног типа на бази уписаног крста узели смо у обзир једноставност или компликозаност концепције због комбиновања различитих типолошких елемената у истом типу и конструктивних елемената између зона главне куполе и угаоних куполица, обимног ходника и галерије, као и обједињавање простора.

Прихватамо да је главни узор за петокуполне цркве на основи слободног крста (А) била црква цариградских Св. апостола, а за цркве на основи уписаног крста (В) црква у Русафи — Сергиополису. Напореда са другим типом стоји као узор истог значаја цариградска црква Неа Еклесија, где је комбинована базиликална концепција са уписаним крстом (С).

³⁹ Мислимо да је такав приступ донекле везан за проблематику С. Ћурчића, који аналитично суочава тип петокуполне цркве у касновизантијском периоду.

⁴⁰ Можда је већ немогуће студиозно упоредити услове под којима је сваког пута донета одлука о изградњи цркве по овом типу јер је истраживање кључних споменика у Цариграду, онемогућено (бар неких од њих) тиме што је окончана обнова.

Кратак преглед споменика и анализе карактеристика типова које смо у нашој категоризацији обележили показују у чему видимо заједничке елементе. Критеријум спратног ходника нисмо користили за поделу споменика, али се његова улога ипак истиче.

КАРАКТЕРИСТИКЕ ТИПОВА — ПОЈЕДИНАЧНИ СПОМЕНИЦИ

ТИП А. У основној групи типа А посматрамо црквене грађевине код којих је по концепцији, основи и одликама спољних волумена изражен слободни крст. Куполе се налазе изнад кракова крста, и на њиховом пресеку, а ослоњене су на јаке ступце, систем стубова или зидове. Тај тип грађевине је близак по основи типу базилике са трансептом и куполом, обично планираном у великим димензијама⁴¹, али се много више везује са раним великим крстастим храмовима. Врло је вероватно да је постојао пропис о типу цркава посвећених светим апостолима — посебно у Италији⁴² — како се види из низа цркава у Риму, Ефесу, Гераси, Кому, Венецији и Милану. За ту групу споменика карактеристичан је и најстарији пример — петокуполна црква Св. апостола у Цариграду⁴³, позната данас по описима Прокопија и других⁴⁴, која је много утицала на ширење тог типа на Западу. Из ових описа се зна да је њена основа била равнокраки крст са квадратним крацима и да је грађена 536—546. године под Јустинијаном. Њена идеална реконструкција, дата у литератури⁴⁵, показује тип слободног крста на основи старије базилике са пет кубета истих димензија: једним изнад пресека кракова и по једним изнад сваког крака. Изгледа да је куполе носио систем јаких стубаца.

Концептуално слична претходном примеру је црква Св. Марка у Венецији⁴⁶, грађена у XI веку по угледу на Св. апостоле у Цариграду. Основа Св. Марка је такође у облику равнокраког слободног крста пресведеног са пет купола истих димензија, које су носили ступци. Она је сигурно служила као узор за изградњу Св. Фронта у Перижеу. Скоро истовремено са цариградским Св. апостолима јавља се у VI веку друга варијанта тог типа,

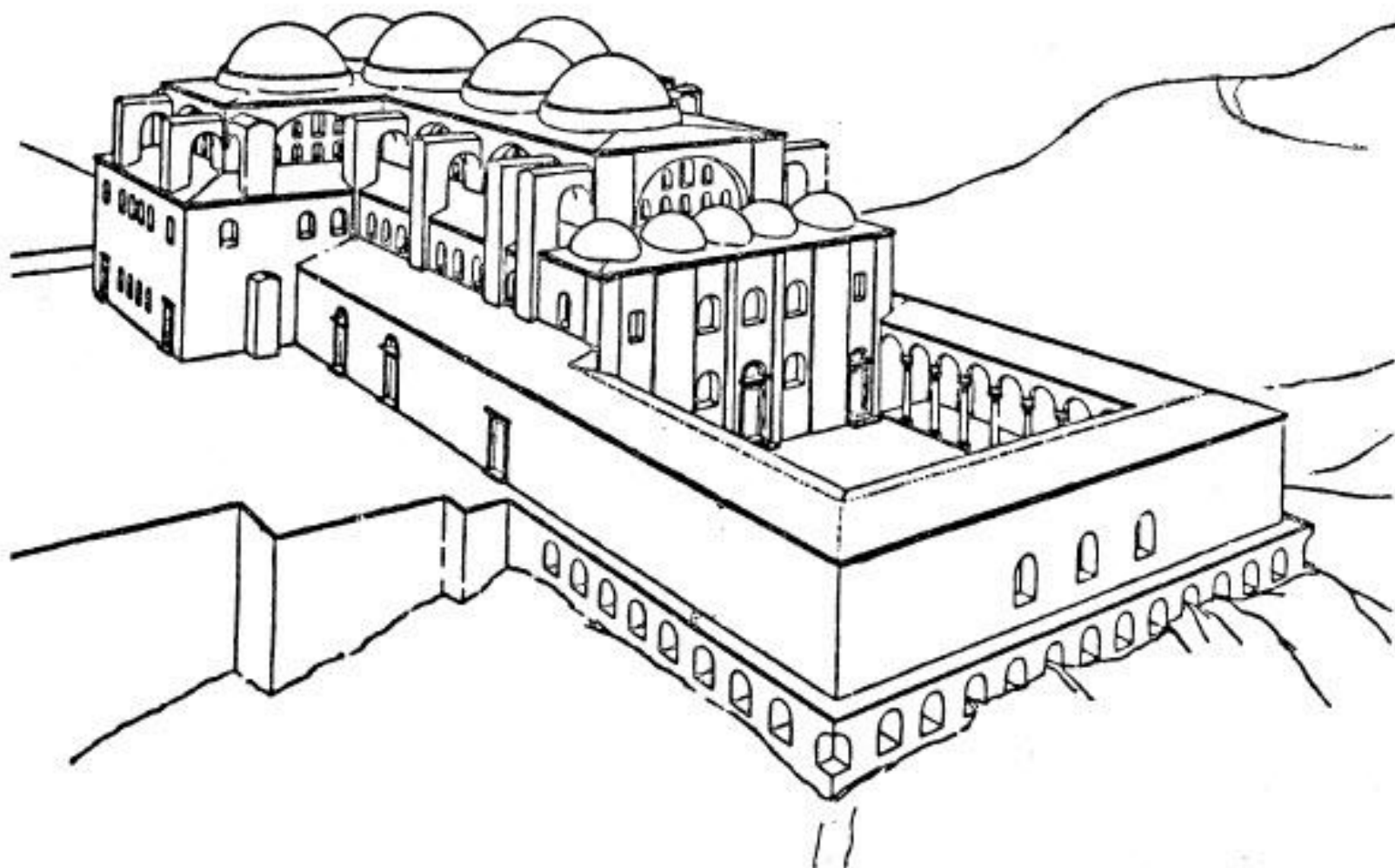
⁴¹ Вид. А. Орλάνδος, Η σταυρική Βασιλική της Θάσου *нав. дело*, 46—60; К. Wulzinger, *нав. дело*; W. MüllerWiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977. ⁴² А. Прокопиј, *нав. дело*, 71, 72.

⁴³ А. Орλάνδος, Η σταυρική της Θάσου, *нав. дело*, 53.

⁴⁴ А. Орλάνδος у "Η σταυρική Βασιλική της Θάσου", *нав. дело*, 53 нап. 2, даје стару литературу и узоре.

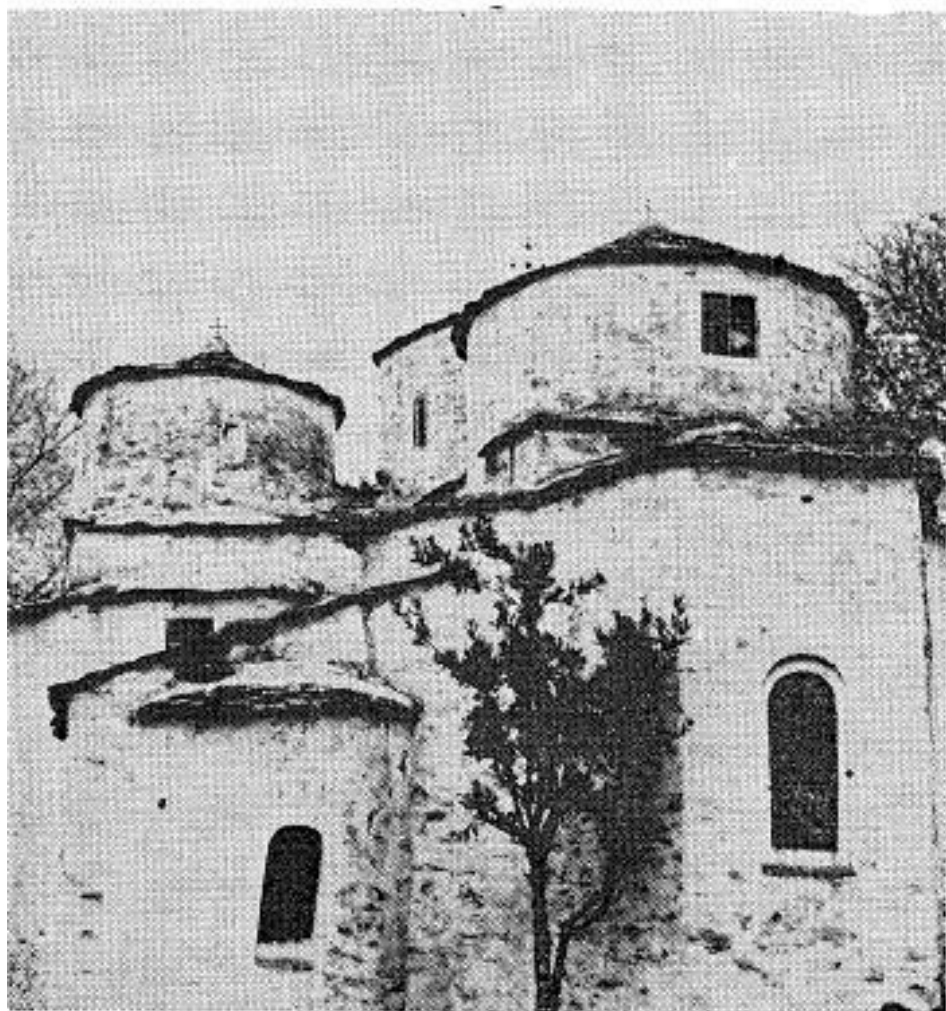
⁴⁵ Вид. минијатуру рукописа монаха Иакова Кокиновафа 12 XI века у Народној Библиотеци у Паризу (fol. 3. verso MS gr. 1208).

⁴⁶ О Demus, *The Church of S. Marco in Venice*, *Dumbarton Oaks Papers VI* (1960) 67—68, 47.

Сл. 2. Св. Јован Богослов у Ефесу (по Еберсолту)
Fig. 2. Saint-Jean-le-Théologien à Ephèse (selon Ebersolt)

Сл. 3. Св. Андреас у Перистери код Халкидики
Fig. 3. Saint-André à Peristera dans la Chalcidique

која се разликује од претходне у томе што има за основу латински крст. То је црква Св. Јована Богослова у Ефесу (сл. 2) у Малој Азији⁴⁷, грађена такође за време Јустинијана. Њен западни крак је продужен и пресведен са два кубета и једним полуобличастим сводом између њих. Значи, црква је пресведена са шест кубета истих димензија, без тамбура: једним на пресеку кракова крста, по једним изнад три крака и по два изнад западног издуженог крака, који је и конструктивно одвојен од осталих помоћу свода. Изгледа да су куполе лежале на јаким ступцима, по принципу конструкције Св. апостола у Цариграду, али су још подупрте контрафорима.⁴⁸

У Италији постоји једна црква коју бисмо ставили у ову групу иако је она можда слична црквама на Кипру и посебно оној у Јерос Кипосу. То је катедрала у Каноси у Апулији из XII века.⁴⁹ Као варијанту, овој групи треба прикључити и цркву Св. Андреаса у Перистери код Халкидика (сл. 3), коју је градио Ефтимје Млади 881. године, скоро три века после Св. апостола у Цариграду и Св. Јована Бого-

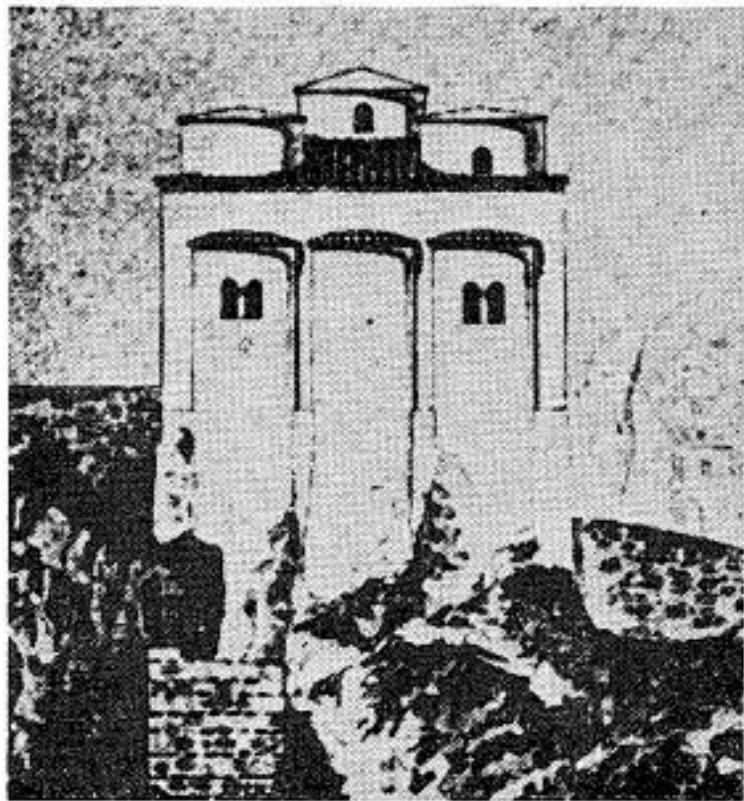
⁴⁷ R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, 1965, 149—198; J. Keil, *XVI Vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen in Ephesos*, *Jahrbuch* 27 (1932) Wien, 1932, *Osterr. Arch. Inst.* 1928, 65-67; 1930, 62—70; Г. Σωτηρίου, Ανασκαφαί του εν Εφέσσω Ναού Ιωάννου του Θεολογ, *Αρχαιολογικο Δελτίο* VII (1921—1922), 89—228.

⁴⁸ По идеалној реконструкцији Еберсолта.

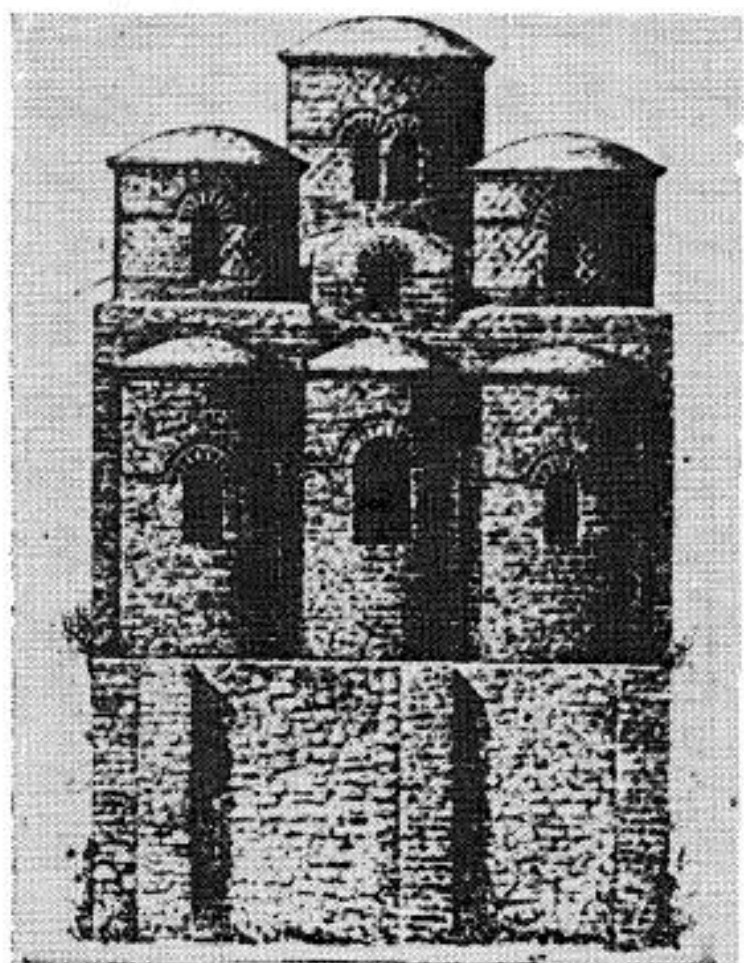
⁴⁹ Г. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία *нав. дело*, 449; A. Bentaux, *нав. дело*, 600, где је и целокупна литература о споменику који се налази у руинама.

Сл. 4. Пантанаса у Герумани код Монемвасије
(по А. Орландосу)

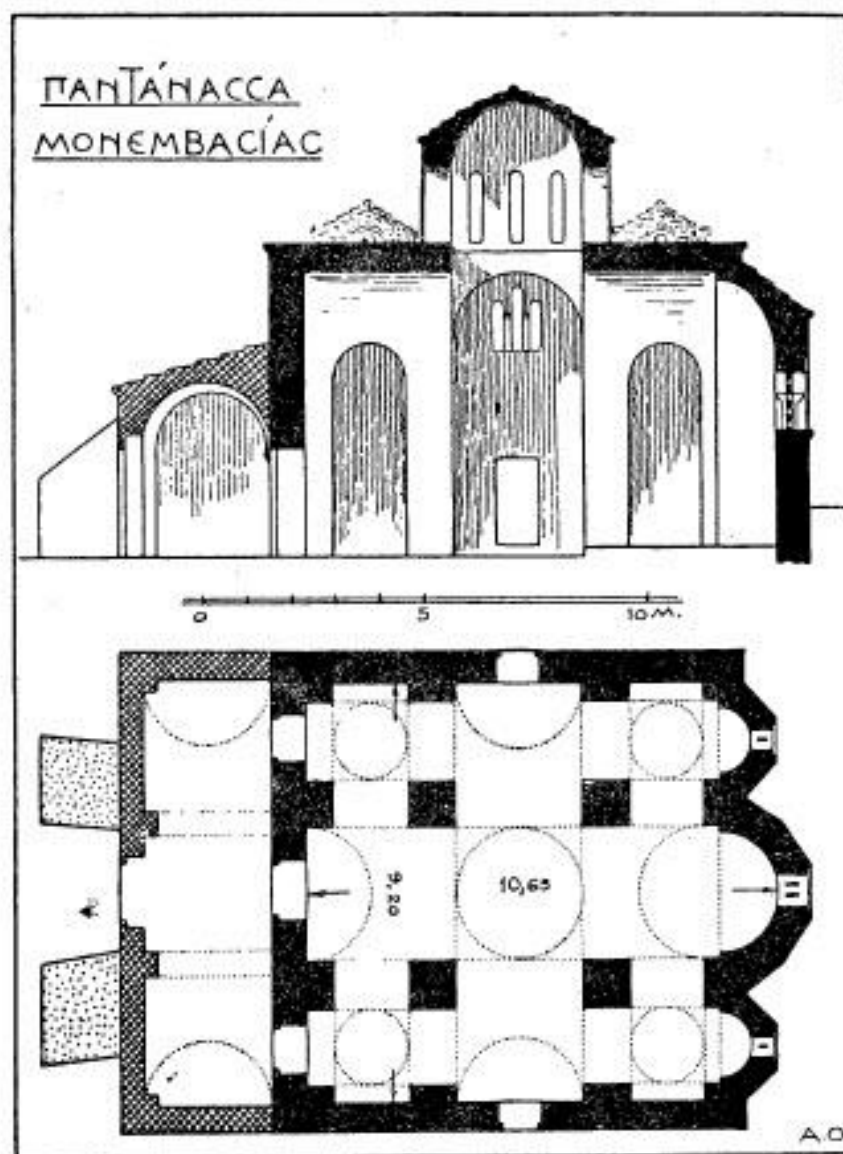
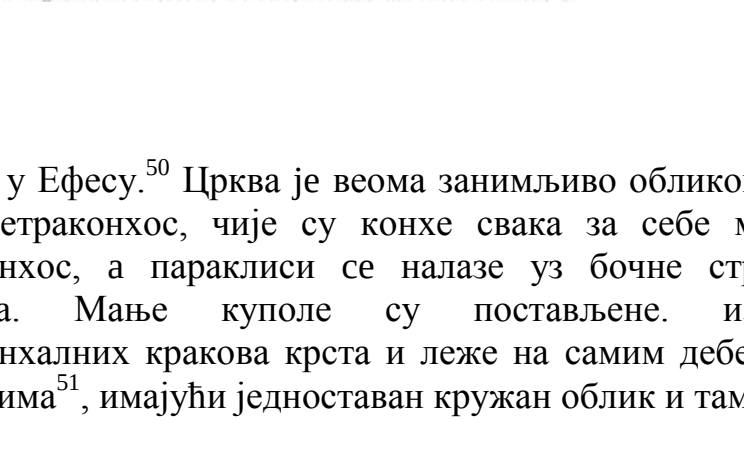
Fig. 4. Église de la Pantanassa à Germani près de Monemvasie (selon A. Orlandos)

Сл. 5. Св. Марко у Росану код Калабрије
Fig. 5. Saint-Marc à Rossano en Calabre

Сл. 6. Католика у Стилосу код Калабрије
Fig. 6. Catholicon à Stilos en Calabre

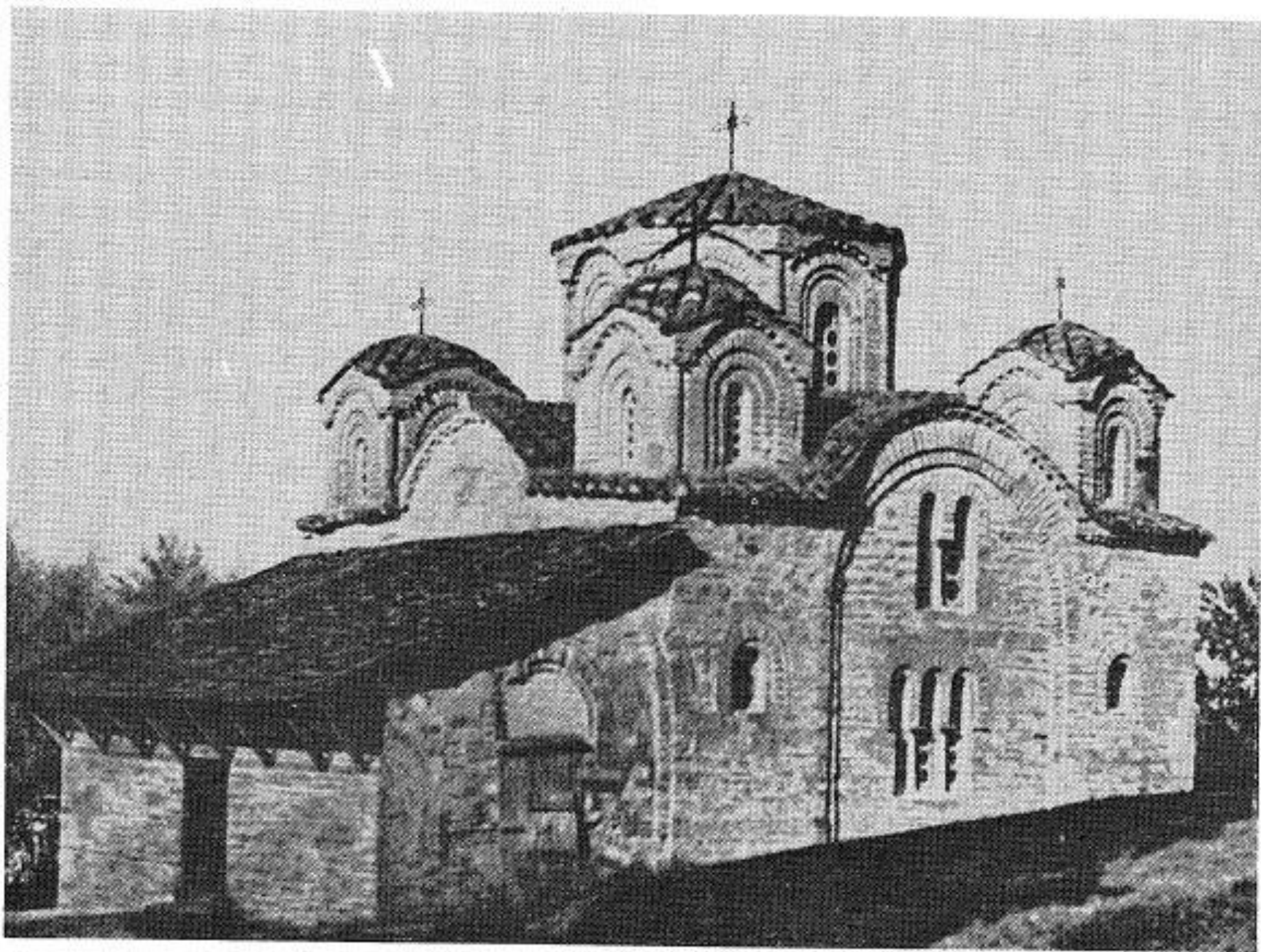

Сл. 6b. Католика у Стилосу код Калабрије
Fig. 6b. Catholicon à Stilos en Calabre

слова у Ефесу.⁵⁰ Црква је веома занимљиво обликована као тетраконхос, чије су конхе свака за себе мали триконхос, а параклиси се налазе уз бочне стране олтара. Мање куполе су постављене изнад триконхалних кракова крста и леже на самим дебелим зидовима⁵¹, имајући једноставан кружан облик и тамбур

са малим, узаним прозорима. Главну осмострану куполу изнад наоса носе четири стуба.

ТИП В. Основни тип петокуполне цркве на бази уписаног крста у квадрат или правоугаоник био је подлога за више варијанти, тако што се комбиновао са базиликалним концептом простора или са другим типовима црквене

Сл. 7. Св. Пантелејмон у Нерезима код Скопља Fig. 7. Saint-Pantaléon à Nerezi, près de Skoplje

архитектуре. У његовом најједноставнијем облику главни чиниоци су били четири вертикална носећа елемента на којима лежи централна купола и још четири куполице над угаоним просторима, који нису увек имали једнаку улогу. Најчистији пример, а истовремено и најстарији, колико нам је познато, јесте већ поменута црква *extramuros* у Русафи — Сергиололису у Сирији, грађена у VI веку (561—582).⁵² Њена основа је равнокраки крст уписан у квадратни простор. Главна купола изнад пресека кракова крста ослањала се на јаке ступце, који су својом крстастом основом одредили централни квадрат. Четири мање куполе налазиле су се изнад угаоних простора између кракова крста, пресведених полуобличастим сводовима. Споменик стоји без сумње у директној вези са групом познијих цркава у јужној Италији и Грчкој.

Том чистом петокуполном типу (Ва) на основи јасног у квадрат уписаног крста, који се у простору обликује са два полуобличаста свода међусобно пресечена и са четири вертикална носећа елемента (ступци или стубови) у тачкама пресека сводова, припадају три цркве из XII века. То су Пантанаса у Герумани код Монемвасије на Пелопонезу⁵³ (сл. 4), у селу Стилос⁵⁵ (сл. 6), обе последње у Калабрији. Пантанаса и Св. Марко имају свака по четири квадратна ступца који носе главну куполу, док куполице над угаоним просторима леже свака на три пиластра и на једном од централних стубаца. Католика у Стилосу има

уместо стубаца кружне стубове који носе централну куполу. Код поменутих калабријских цркава свих пет купола су истих димензија, док је главна купола Пантанаса већа од угаоних. Цркве ове групе припадају XII столећу, а њихова основа је чист квадрат, као и код цркве у Русафи, грађене шест векова раније.

У другу значајну групу споменика (Вb), чији тип потиче непосредно из типа цркве у Русафи, па се везује са петокуполним црквама „грчке школе“ и њеног утицаја⁵⁶, спадају они код којих су угаони простори потпуно или делимично затворени, а тиме се у простору све више осећа концепција уписаног крста.

⁵⁰ Α. Ορλάνδος, Το καθολικόν της παρά την θεσσαλονίκην Μονής Περιστερών, 146—147; Χρ. Μαυροπούλου—Τσιούμη— Α. Κούντουρας, Ο Ναός του Αγίου Ανδρέα στην Περιστερά, Κληρονομιά 13 Β, Πατριαρχικό Ίδρυμα πατερικών Μελετών, Θεσσαλονίκη 1981, 487—497; Ν. Μουτσόπουλος, Περιστερά — ο ορεινός οικισμός του Χορτιάτη και ο ναός του Αγ. Ανδρέα, Θεσσαλονίκη 1986.

⁵¹ Анализу конструкције вид. код Ν. Μουτσόπουλος, Περιστερά нав. дело, 74—134.

⁵² Spanner-Guyer, *Rusapha-Sergiopolis*, нав. дело.

⁵³ Α. Ορландος, Η Παντάνασσα της Μονεμβασίας, нав. дело.

⁵⁴ Γ. Димитрокаллис, Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της Σικελίας και κάτω Ιταλίας, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών, 56 (1968) 267 ff.

⁵⁵ G. Dimitrakallis, *Il problema della datazione della Cattolica di Stilo*, Archivio Storico per la Calabria e la Lucania, 35 (1967), 31 ff.

⁵⁶ Конкретно цркве Пелопонеза и јужне Италије, Пантанаса, Католика у Стилосу итд.

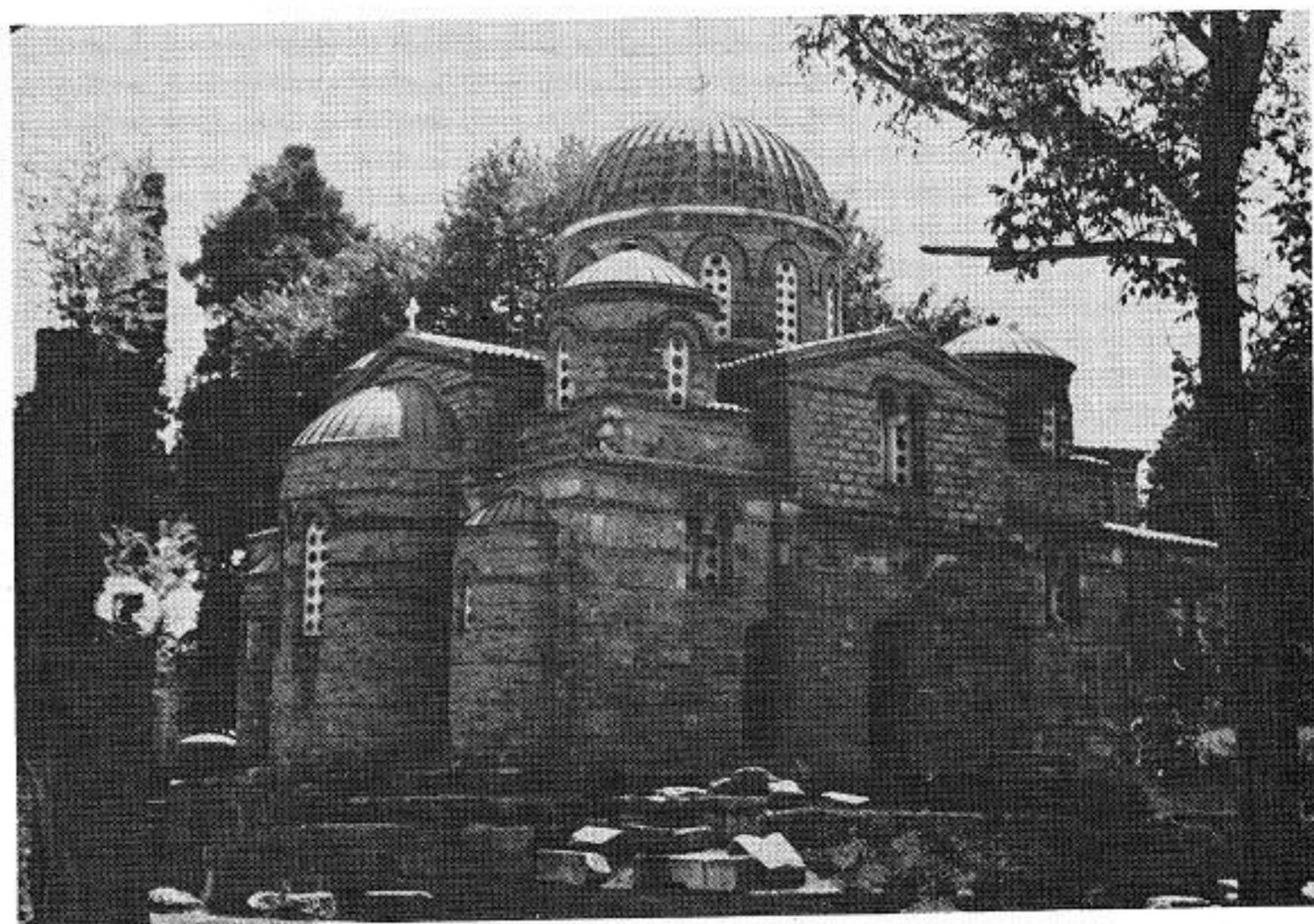

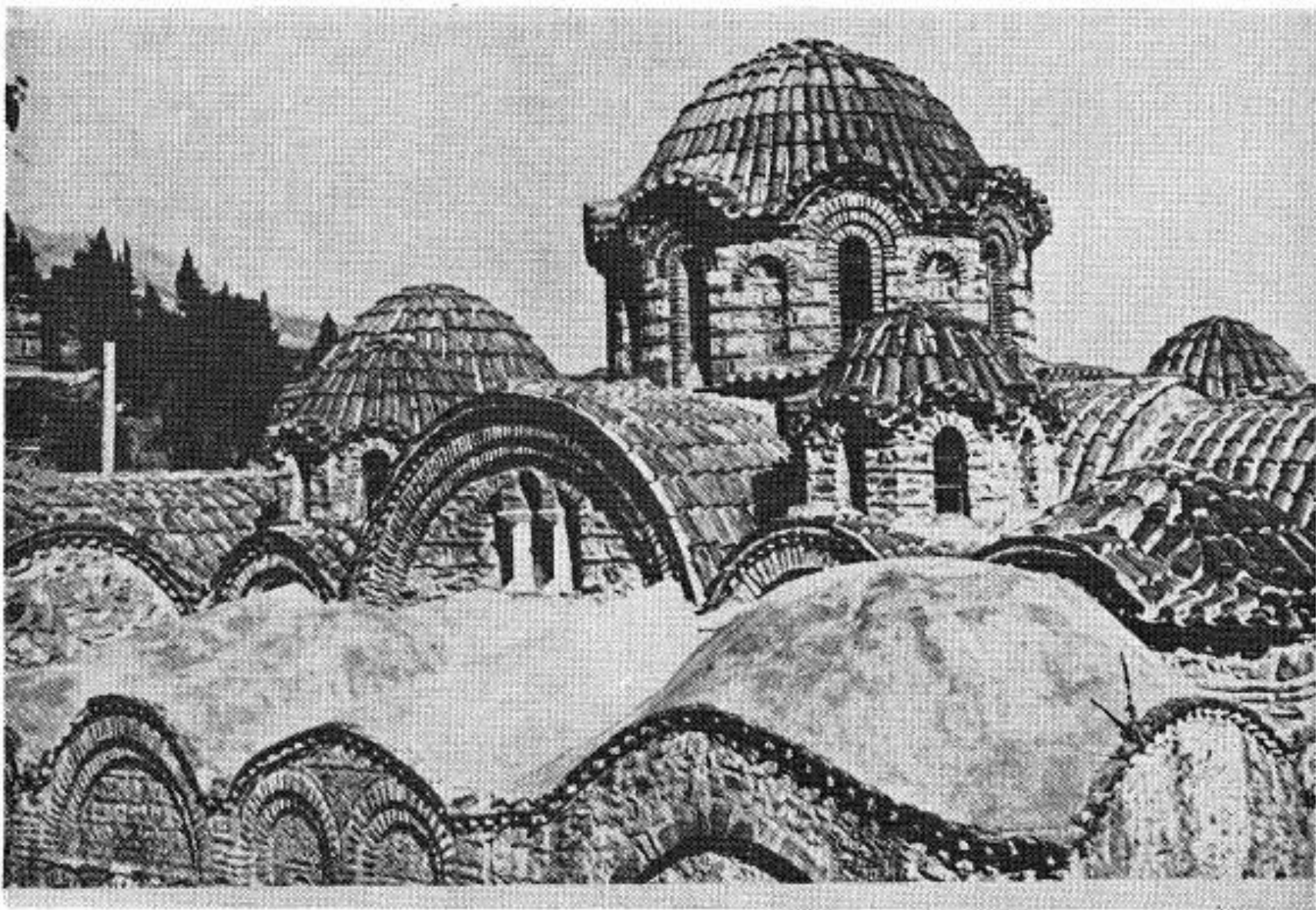
Сл. 8. Богородица Космосотира у Вирџи

Fig. 8. La Vierge Cosmosoteira à Viri

Сл. 9. Стара Епископија у Никлиону код Тегеје на Пелопонезу

Fig. 9. Ancien évêché à Niklion près de Tégée dans le Péloponèse

Сл. 10. Панагиа Афендико у Вронтохиону у Мистри

Fig. 10. Panagie Aphendiko au monastère de Vronthohion à Mistra

Као најчистији пример овог типолошког решења можемо посматрати цркву, Св. Пантелејмона у Нерезима код Скопља⁵⁷ (сл. 7), која је по основи у директној вези са првобитном фазом Осиос Давида у Солуну.⁵⁸ Св. Пантелејмон, кога је 1164. године саградио племић Алексије Анђел, разликује се од претходно поменутих цркава везаних за тип Русафе у томе што уместо стубова или стубаца куполу носе спољни зидови и они који одвајају угаоне просторе од наоса.

Две цркве су веома близу типу Bb, мада њихови угаони простори нису потпуно одвојени (као што је то случај код Св. Пантелејмона). То су Панагиа Космосотира у Вири⁵⁹ (сл. 8) и Стара Епископија (Pallia Epeiskori) у Никлиону код Тегеје⁶⁰ (сл. 9). Обе цркве имају угаоне просторе нешто издужене (а не квадратне као код претходних споменика) тиме што их од кракова уписаног крста одваја широки свод. Издужени угаони простори, спојени са северним и јужним краком, и зид или ступци са стране олтарa и западног крака, дају утисак базиликалног решења. Тако и облик у који је уписан крст није више квадрат, него правоугаоник, па је и крст издужен. Код Старе Епископије у Никлиону (коју је у другој половини X века саградио Антиох Епифанес и посветио Успењу Богородице) угао ни простори и главни брод, односно западни и источни крак крста, подељени су зидовима. Источни крак испред олтарa издуженији је од осталих, угаоне куполице леже на кубичним постолјима, а сводови кракова покривени су двосливним крововима, Међутим, крд Пана-

гије Космосотира у Вири (коју је 1152. године подигао севастократор *Исак Комнин*) два угаона простора одвојена су зидовима од бочних страна олтарa, док су преостала два одвојена од централног брода са два стуба (западни крак крста). Истовремено северни и источни крак крста имају исте димензије, док је западни дужи, а источни ужи од претходних. Куполице над угаоним просторима знатно су мање од главне куполе, као и код друга два споменика ове подгрупе.

Једна већа група споменика (BCa), која може да се дели у подгрупе, распрострањена је од Пелопонеза до јужне Србије, а цркве које су њом обухваћене прилагођаване су традицији појединачних културних центара. Код њих је утицај базиликалне концепције у основи веома препознатљив. Овој групи припада црква Е у Сарду⁶¹, грађена у XI веку, која по основи

⁵⁷ С. Ненадовић, *Архитектура у Југославији од IX—XVIII века*, Београд 1980, 121—122.

⁵⁸ Γ. Ευγγόπουλος, Μονή Λατόμου Θεσσαλονίκης, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 12; 1929, 146.

⁵⁹ St. Sinos, Kosmosoteira, *нав. дело*; Α. Ορλάνδος, Ταβυζαντινά μνημεία της Βήρας (Κοσμοσώτειρα), *Θρακικά*, т. 4, Θρακικό κέντρο, Αθήναι 1933, 7—22..

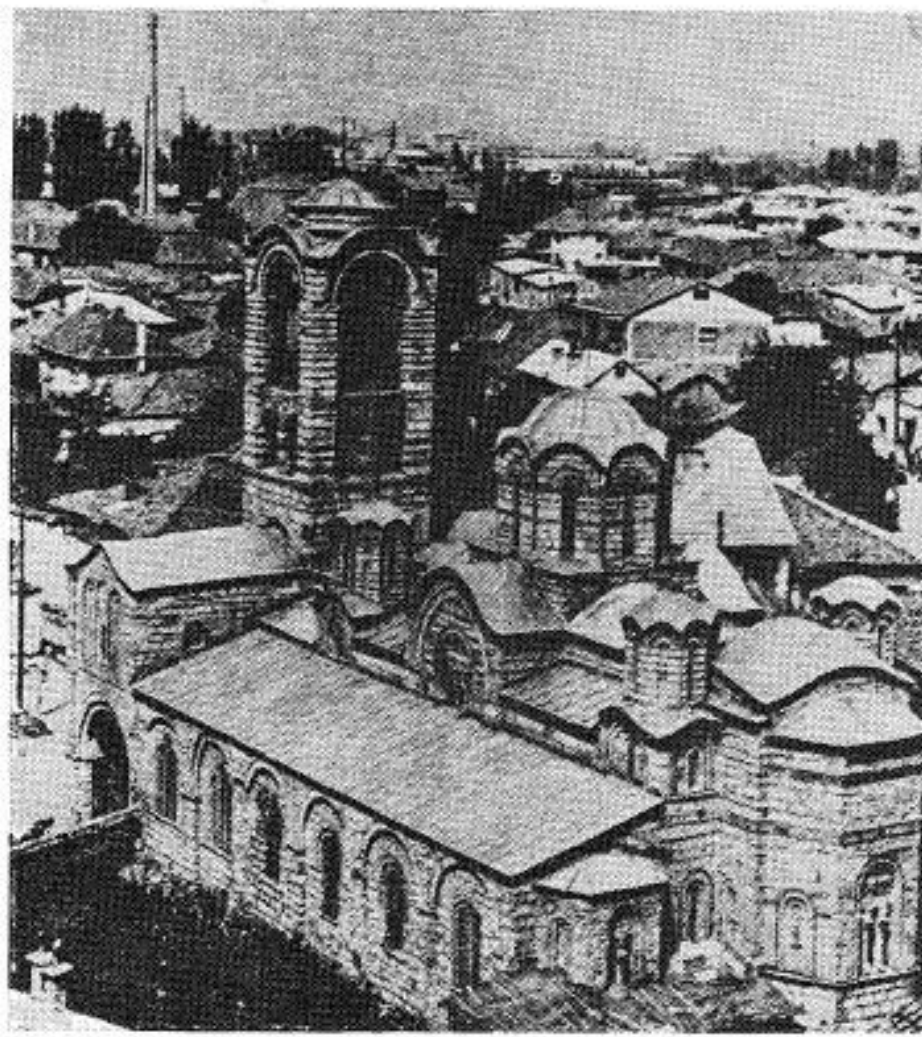
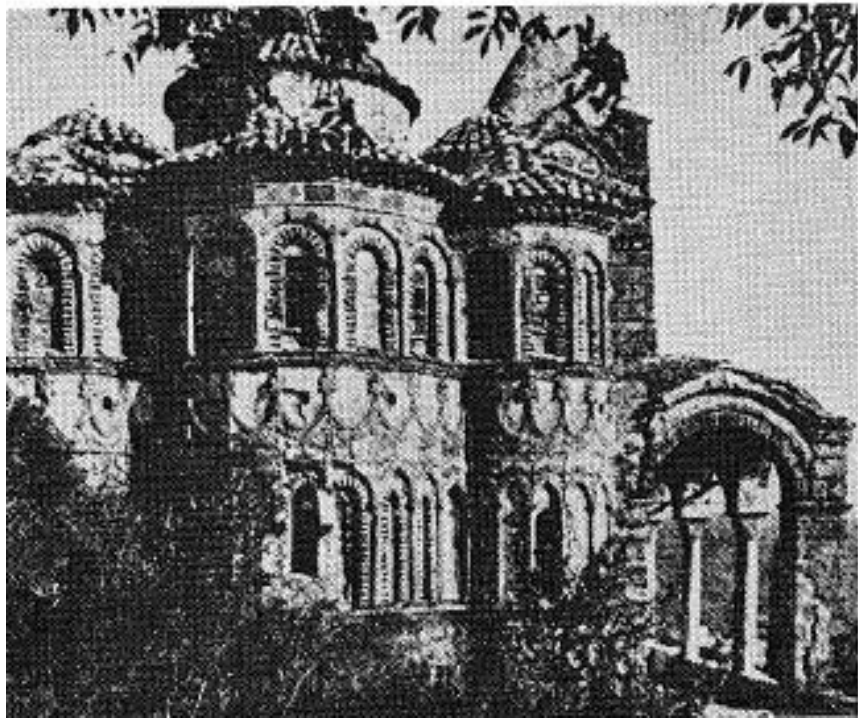
⁶⁰ Α. Ορλάνδος, Χριστιανικά ανημεία Τεγέας Νυκλίου, *Αρχεῖον των Βεζαντινών Μνημείων της Ελλάδος*, т. 1 В, 1973, 141—163. Посебно треба подвући постојање степеништа у једном од стубаца Епископије γ Τегеји сличног оном у Грачаници. ⁶¹ Н. Buchwald, *Sardis Church E, a Preliminary Report*, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, б. 26, Wien 1977, 265—299, сл. 3.

Сл. 11. Пантанаса у Мистри

Fig. 11. Eglise de la Pantanassa à Mistra

Сл. 12. Богородица Љевишка код Призрена

Fig. 12. La Vierge Ljeviška près de Prizren

има велику сличност са црквама у Мистри, посебно са Пантанасом. Најстарија од цркава те групе је Панагија Афендику у Вронтохиону (сл. 10). код Мистре на Пелопонезу⁶², грађена 1210. године. Код ње се могу видети већ сви елементи који се појављују код неких познијих решења. Црква је двоспратна, са уписаним крстом, који је уочљив на спрату, а решење простора у приземљу је базиликално. Осим великог централног кубета, има четири ниска кубета изнад угаоних простора, непосредно између кракова уписаног крста, као и обимни ходник. Типолошки од. ње није далеко Пантанаса у Мистри⁶³ (сл. 11) мада је грађена два века касније (1428), као и митрополија Св. Димитрије у Мистри⁶⁴, обновљена почетком XV века. Све поменуте цркве ове подгрупе, као и претходне, грађене су на основи уписаног крста, и њихове куполице се налазе непосредно између кракова крста над угаоним просторима, тако да суштински доприносе преносу косих сила од главне куполе на спољне зидове.

Место угаоних куполица, промена равнокраког крста у крст са издуженим западним и источним краком, додаток модула између квадрата централног и угаоних кубета, тако да они више немају заједнички вертикални носећи елеменат (стуб, или стубац), одређује следећу групу споменика (BCb), који се углавном налазе у Старој, Србији. Они имају много сличности са три цркве на грчком подручју. код којих је обимни ходник битан саставни део. Угаоне куполице су увек непосредно уз језгро наоса, али не на месту пресека кракова крста, него „шетају“ по дужини западног и источног крака до њихових крајева. Тако се смањује и њихова улога олакшања конструкције од

силе главне куполе. У више случајева су пропорционално малог полупречника, али доста високе, на кубичним постолјима, а важне више као стилски елементи, корисни за осветљавање угаоних простора.

У овој групи споменика најстарија је црква Богородице Љевишке у Призрену⁶⁵ (сл. 12), која је постојала већ у IX веку, а обновљена је други пут 1307. године по налогу краља Милутина. Има издужену основу у базиликалном духу, јер је грађена на остацима претходне грађевине, а уписани крст се обликује у језгру и није равнокрак. Северни и јужни крак су краћи од западног и источног. Око језгра постоји обимни ходник, због чега бисмо могли да је убројимо и у ширу групу оних споменика чији је то карактеристичан елеменат. Главна купола је над централним квадратом, у пресеку кракова крста, док су угарне куполице далеко од њега, веома су мале и смештене у језгро, а не у обимни ходник. Сва кубета леже на кубичним постолјима.

Црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину⁶⁶ (сл. 13) слична је централном делу Богородице : Љевишке. Грађена је највероватније у

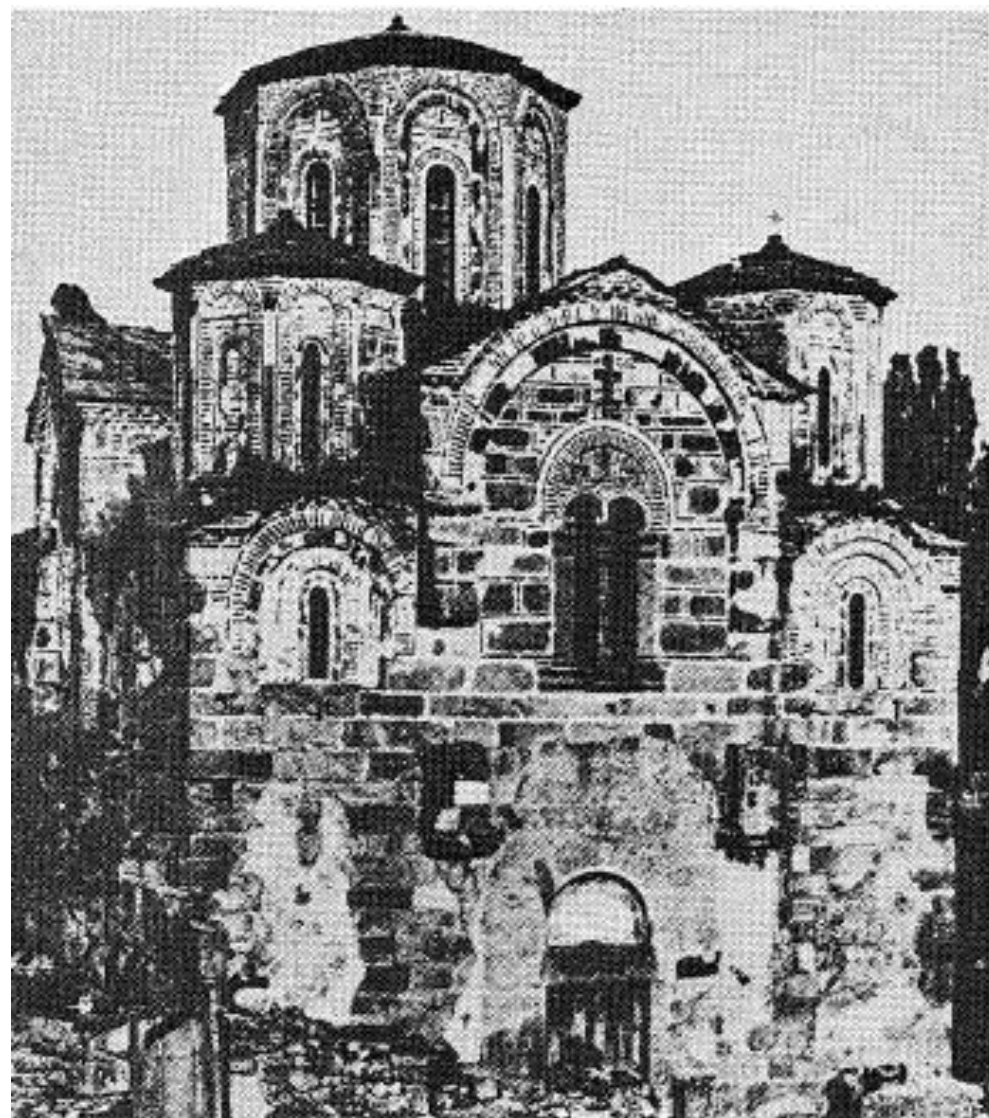
⁶² A. Struck, *Mistra*, Wien—Leipzig 1910, 87—104; M. Χατζηδάκης, *Μυστράς*. Αθήναι 1956, 55; N. Georgiadis, *Mistra*, Atena 1973, 42—52.

⁶³ A. Struck, *нав. дело*, 122—130; M. Χατζηδάκη, *нав. дело*, 85; N. Georgiadis, *нав. дело*, 7081.

⁶⁴ A. Struck, *нав. дело*, 74—87; M. Χατζηδάκη, *нав. дело*, 34; Н. Георгиадис, *нав. дело*, 25—32; такође А. Орландос, *Пантанаса*, *нав. дело*, 150.

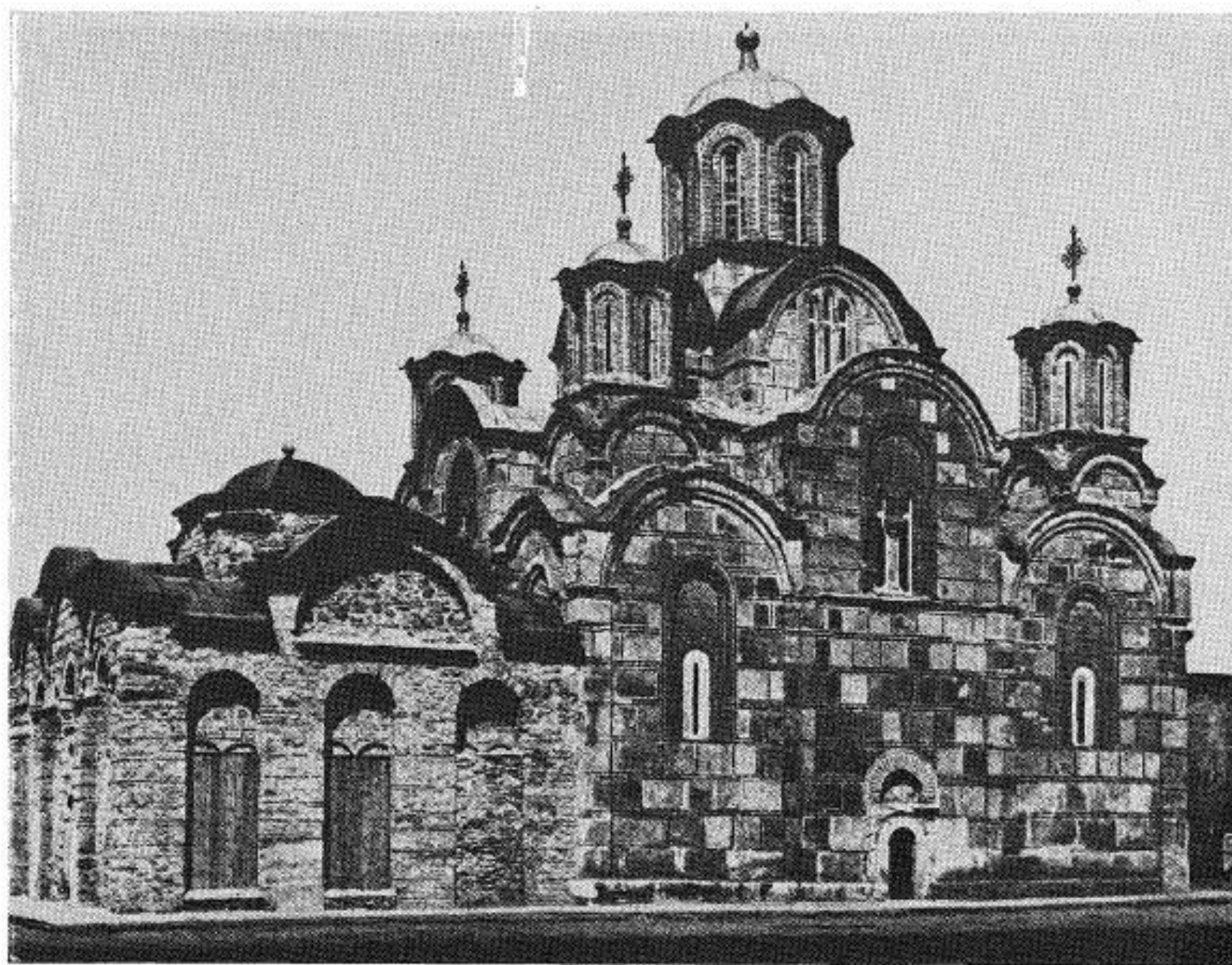
⁶⁵ С. Ненадовић, *Богородица Љевишка*, *нав. дело*.

⁶⁶ А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији* (треће изд.), Београд 1985,³, 149, 150, сл. 252.

←
Сл. 13. Св. Борђе у старом Нагоричину
Fig. 13. Saint-Georges à Staro Nagoričino

Сл. 14. Црква манастира Матејча
Fig. 14. Église du monastère de Matejcha

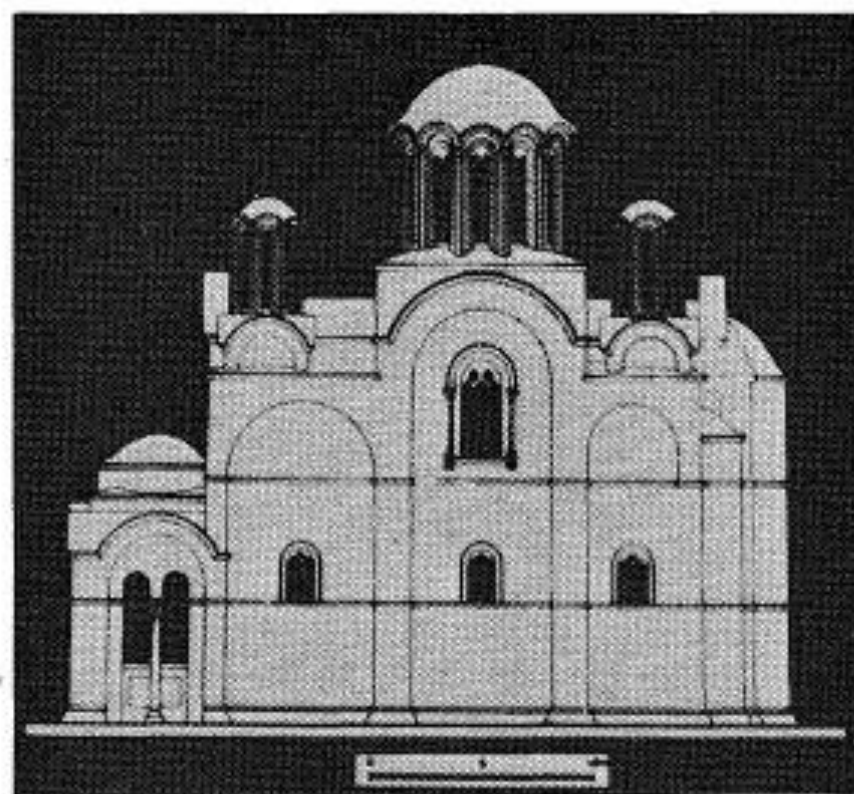

Сл. 15. Грачаница на Косову (фот. 1989)

Fig. 15. Gračanica dans le Kossovo

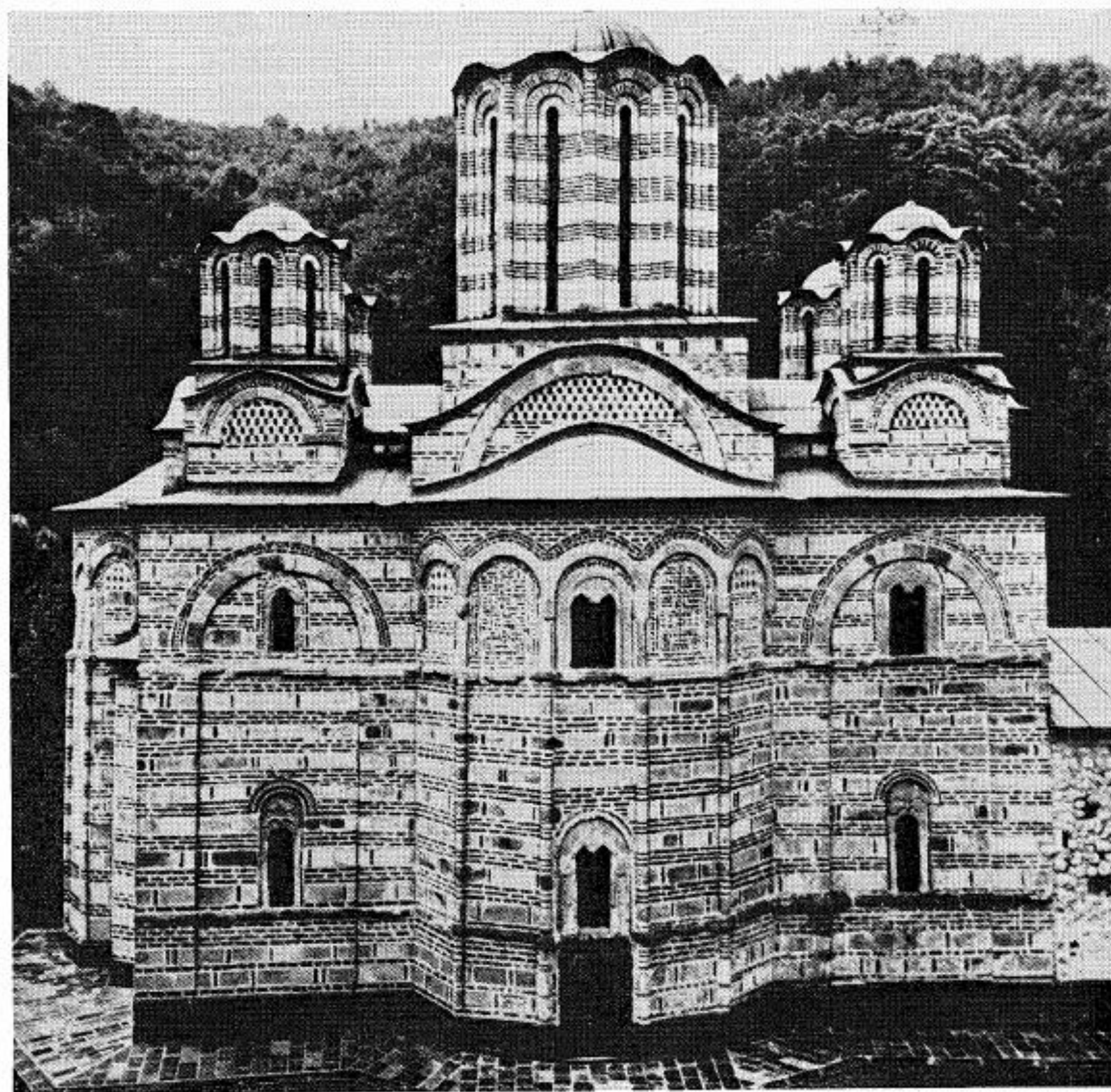
Сл. 16. Идеална реконструкција Св. арханђела
код Призрена

Fig. 16. Reconstitution présumée des Saints-Archanges
près de Prizren

Сл. 18. Панагиа Паригоритиса у Арти

Fig. 18. Panagia Paregoretisa à Arta, dans l'Épire

Сл. 17. Раваница

Fig. 17. Ravaniča

IX веку и обновљена 1312. године, такође по налогу краља Милутина. Њена основа је издужена, са уписаним крстом неједнаких кракова. Западни је дужи, а између источног крака и олтара додат је пресведен правоугаоник. Главно кубе је на пресеку кракова, на ниском кубичном постолу и носе га четири ступца од којих су западни јачи и имају крсгаст облик. Исти тип са малим разликама срећемо у цркви манастира Матејче⁶⁷ (сл. 14) грађеној 1355. године за време цара Душана, и делимично доцније за време цара Уроша и царице Јелене. Код тог споменика источни крак је дужи од осталих, а испред западног крака је припрата одвојена са два стуба од наоса, над чијим крајевима леже две угаоне куполице. Главну куполу на ниском кубичном постолу носе четири ступца, док остали ступци и зидови носе угаоне куполице. Издужени делови испред параклиса, који су истовремено угаони простори, обухватају и бочне кракове уписаног крста те заједно са припратом чине врсту обимног ходника око централног дела грађевине. Решење нартекса и угаоних простора са куполицама појављује се и код друге групе споменика који имају обимни ходник и куполице над његовим угловима. Највероватније су раније цркве петокуполног типа са ходником служиле као узор за ове као што је Матејча. Као посебну варијанту у тој групи (BCbl) ваља сматрати и Грачаницу на Косову⁶⁸ (сл. 15), грађену од 1315. до 1321. године, за време краља Милутина, која је сложенија и веома занимљиво решена. Код њеног спољног изгледа види се јасно конструкција два уписана крста, један преко другог. Њен унутрашњи распоред је такав да се јавља мали просторни елеменат између кракова крста и угаоних делова изнад којих се налазе куполице. То је и разлог због кога неки научници сматрају да црква припада оном типу споменика који имају обимни ходник. Степенасто обликовање укупне висине грађевине је сигурно нашло најбоље решење употребом двоструког уписаног крста. Виши крст, мањих димензија, уписан је у део система стубаца и зидова, док је нижи, са већим димензијама, уписан у спољне зидове. Источни угаони делови одвојени су зидовима од осталог простора и имају улогу параклиса изнад чијих се источних половина налазе куполице. Просторно решење око језгра наоса, односно недовољно изражен обимни ходник, можемо упоредити са таквим деловима у Матејчи.

Једноставније решени споменици могу се сврстати у подгрупу Вс. То су три споменика: Св. арханђели у Призрену⁶⁹ (сл. 16), грађени између 1343. и 1352. године, за време цара Душана, који на жалост нису сачувани, али ако прихватамо њихову идеалну реконструкцију⁷⁰ треба их посматрати заједно са Манасијом⁷¹ (сл. 30), грађеном 1408—1418. године, за време деспота Стефана Лазаревића, и Рава-

ницом⁷² (сл. 17) — грађеном 1375—1377. године за време кнеза Лазара. Њихове основе су издужени уписани крст где су западни, а посебно источни краци дужи. Мале куполе изнад угаоних простора са обе стране издужених кракова леже на кубичним постолима. Раваница и Манасија имају певнице, а све три цркве ове групе имају припрате (код Манасије и Раванице касније грађене). Главна купола је такође на кубичном постолу, а носе је четири стуба (код Св. арханђела су ступци). Очигледно је тај тип решења основе био веома омиљен у Србији.

У грчком подручју појављује се у XII веку тип петокуполне цркве са обимним ходником (В) и са куполицама или над његовим угаоним просторима или над угаоним просторима непосредно између кракова крста. Најстарија црква код које је тај тип изражен је Панагија Паригоритиса у Арти⁷³ (сл. 18) грађена највероватније 819. године и обновљена 1289—1296.⁷⁴ за време Михаила Дуке. Основа њеног језгра показује октогонални облик уписан у квадрат, али истовремено у исти квадрат се уписује и крст који се испољава у горњој конструкцији. Имамо, дакле, два типа један преко другог, што је било уобичајено и у X веку⁷⁵. Кракови крста су у основи једва уочљиви, а у горњој конструкцији су пресведени полуобличастим сводовима, покривени двосливним крововима. Мали угаони простори обликују се скоро као нише, док велику куполу на кубичном постолу носи систем осам стубова у два нивоа. На угловима основног квадрата не постоји јединствен вертикалан носилац, него носећи систем, начињен од ступца и стуба тако да се косе силе велике куполе преносе на зидове и ступце језгра. Тиме што се сваки од уобичајених вертикалних носилаца куполе раздваја у више елемената, централни простор постаје прегледнији. Око њега је обликован двоспратни обимни ходник, који је у приземљу подељен у нар-

⁶⁷ А. Дероко, *нав. дело*, 1985, 153, сл. 260.

⁶⁸ Сл. Ћурчић, *Грачаница, нав. дело*; В. Кораћ *нав. дело*, 147—152.

⁶⁹ А. Дероко, *нав. дело*, 85, 88, 89, сл. 175, С. Ненадовић, *нав. дело*.

⁷⁰ Реконструкција у књизи С. Ненадовића, *Архитектура у Југославији, нав. дело*, 81—84, а конкретније на стр. 81, сл. 140 и 141.

⁷¹ А. Дероко, *нав. дело*, 201—202, сл. 373; С. Ненадовић, *Душанова задужбина. манастир Светих арханђела код Призрена*, Српска академија наука и уметности, Споменик бр. 116, Београд 1967.

⁷² Б. Вуловић, *Раваница, нав. дело*, 43.

⁷³ Α ΟρΧανSoc, Παρηγορήτισσα της Αρτας, Αρχαιολογικόν Δελτίον, т. 5 (191) 1922, 1—45.

⁷⁴ Вид. детаљније о овим, датумима: Α. Ορλάνδος, Παρηγορήτισσα, *нав. дело*, а посебно Ε. Stikas, *'LEglise byzantine de la panagia Parigoritissà (consolatrice) d'Arta en Epire et l'influence Italienne, Corsi di cultura sull'arte Ravenatte i Bizantina*, Ravenna 1975, 357—372;

⁷⁵ Вид. на Пелопонезу (Мистра, Лиондари).

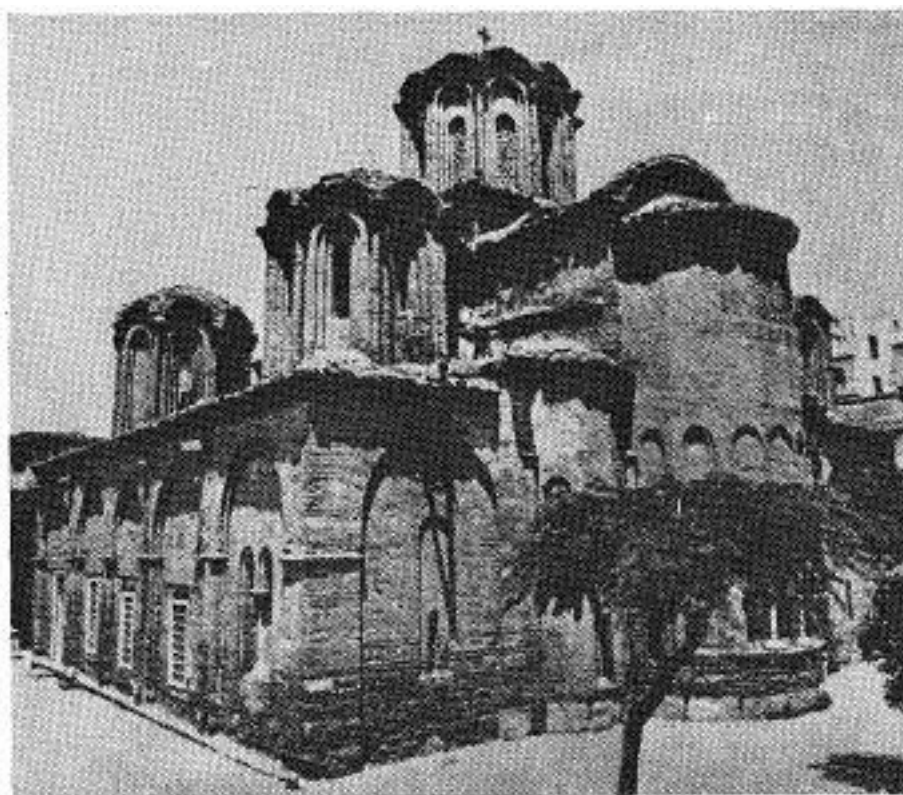
текс и два брода са параклисима, а на спрату је обједињен. Он даје грађевини изглед затвореног кубуса, чији су угаони простори на спрату пресведени куполицама. Целокупна концепција занимљива је колико због необичног статичког решења толико и због двоспратног ходника који је дао обележје фасадама. Он је истовремено омогућио обједињење унутрашњег простора у језгру приземља и богат спољни концепт.

Нешто касније од времена обнове Паригоритисе и пар година пре изградње Грачанице, односно између 1310. и 1314. године грађена је у Солуну црква Св. апостола (сл. 19) за време патријарха Нифона I.⁷⁶ Њена основа је према најновијим расправама планирана са језгром и обимним ходником грађеним истовремено.⁷⁷ Основа језгра је уписани крст са издуженим западним краком, главним централним кубетом на кубичном постољу које носе четири стуба и унутрашњом припратом. Обимни ходник, који је формиран око језгра, пресведен је делимично полуобличастим и делимично крстастим сводовима, док у правцу крајева припрате и изнад параклиса леже куполице истакнуте над кровом обимног ходника. Његов западни део има улогу издужене правоугаоне припрате.

У Солуну је неколико година после оснивања Св. апостола, односно 1320—1330. године, изграђена и црква Св. Катарине⁷⁸ (сл. 20). Код ње се углавном понавља тип Св. апостола. Језгро јој је скоро идентично са оним код Св. апостола, али без унутрашње припрате и у овом случају куполице леже над самим угловима обимног ходника, док су угаони простори језгра непосредно између кракова уписаног крста врло мали. Обимни ходник је пресведен крстастим сводовима осим његов северни крак где лежи калота. Цео ходник и језгро су истовремено грађени. То значи: да је тип споменика као једна јединица усвојен.

Остале Солунске споменике са обимним ходником, кључне за типологију вишекуполних цркава, посматраћемо појединачно пошто се њихов тип доста разликује од претходних.⁷⁹

Руске петокуполне цркве представљају сигурно посебну грану (С) и то не само по типологији плана. Као њихов узор треба посматрати цариградску цркву Неа Еклисија⁸⁰, јер је познато да је ова грађевина много утицала на планирање већег броја петокуполних споменика, посебно оних код којих је комбинована базиликална концепција с уписаним крстом. У њој је био укомпонован уписани крст са петобродном базиликом у основи, тако што су бочни кракови крста, па и западни крак, одвојени од наоса са по два стуба. Кракови су издужени у облику правоугаоника; Угаони простори нису слободни као код Русафе, него одвојени зидовима и завршавају се на истоку издуженим параклисима. Главно кубе изнад

Сл. 19. Св. апостоли у Солуну
Fig. 19. Saints-Apôtres à Salonique

Сл. 21. Успенски Сабор у Москви
Fig. 21. Cathédrale dédiée à la Dormition de la Vierge, Moscou

Сл. 20. Св. Катарина у Солуну
Fig. 20. Sainte-Catherine à Salonique.

Сл. 22. Арханђелски Сабор у московском Кремљу
Fig. 22. Cathédrale dédiée aux Archanges dans le Krémelin, Moscou

квадратног пресека кракова лежало је на четири ступца, док су четири куполице на угловима знатно мање од њега. Изгледа да је Неа један од првих покушаја да угаоне куполице приме терет главне куполе и да га пренесу на спољне зидове. Црква је имала још два брода северно и јужно уз зидове, који су уписали крст, а са запада је била припрата. Може се сматрати да су ови бочни бродови и припрата заједно чинили врсту подељеног ходника око језгра, мада би се то могло и друкчије посматрати — са аспекта еволуције појединачних елемената.

Свакако по угледу на тај велики споменик, грађен је низ других у току следећих столећа на византијском простору и на подручју византијских утицаја. Тип, усвојен у Русији, дао

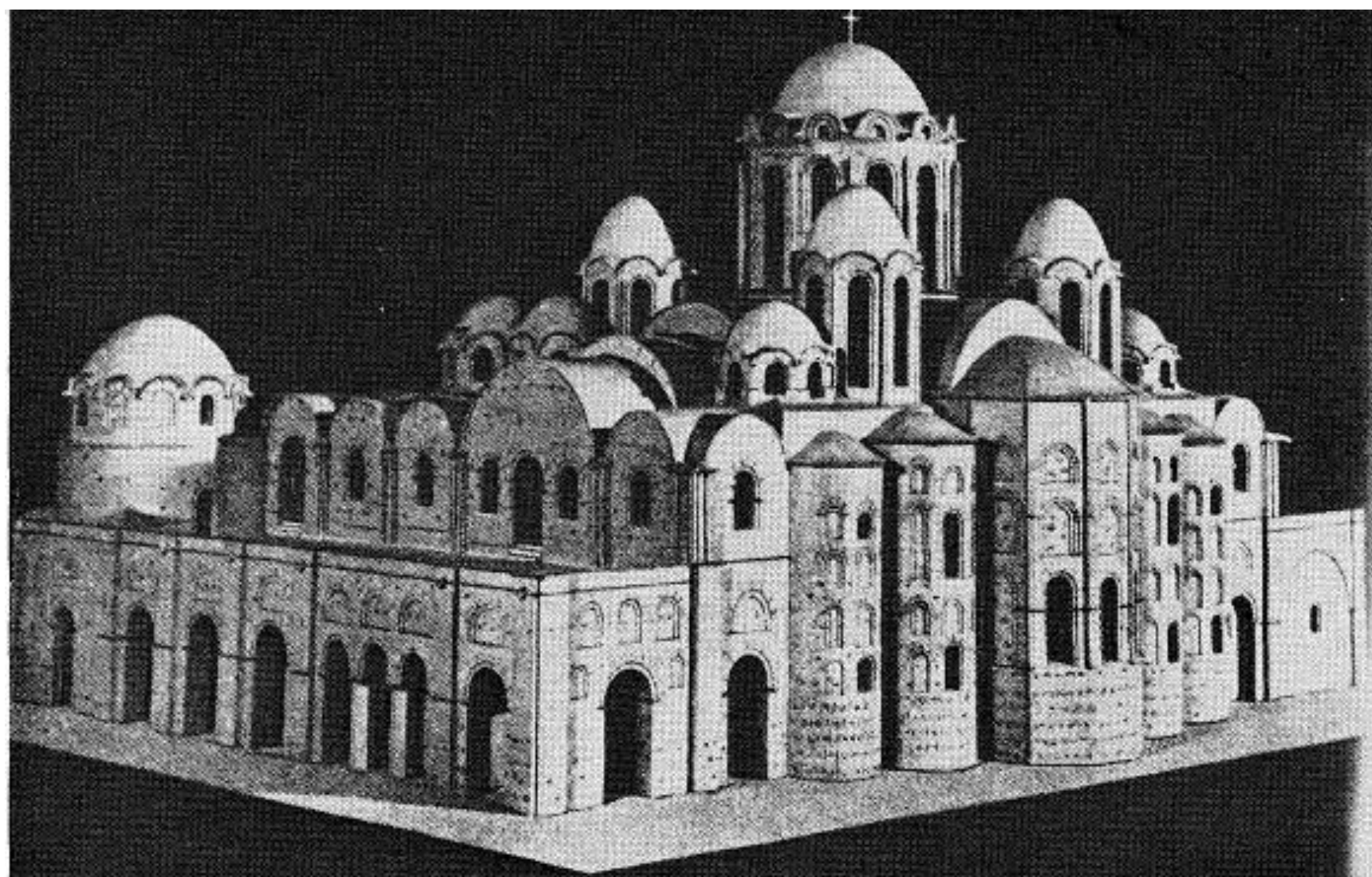
⁷⁶ N. Νικονάνος, Οι Άγιοι Απόστολοι θεσσαλονίκης, Οδηγός μνημείων Μακεδονίας, αρ. 4, Θεσσαλονίκη 1972. 26.

⁷⁷ G. Velenis, Οι Άγιοι Απόστολοι θεσσαλονίκης και η Σχολή της Κωνσταντινούπολης, XVI Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4, Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik, 32/4, 457—467. Нови подаци из радова рестаурације разјасниће многе проблеме.

⁷⁸ Α. Παπαγιαννόπουλος, Μνημεία της Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 68—71. О тој цркви ништа није засебно публиковано ни као монографија нти као засебан чланак. Е. Пелекариду спрема докторат о споменику, а резултати рестаураторских радова биће такође објављени.

⁷⁹ О обимним ходницима код касновизантијских цркава спрема докторску дисертацију аутор овог чланка.

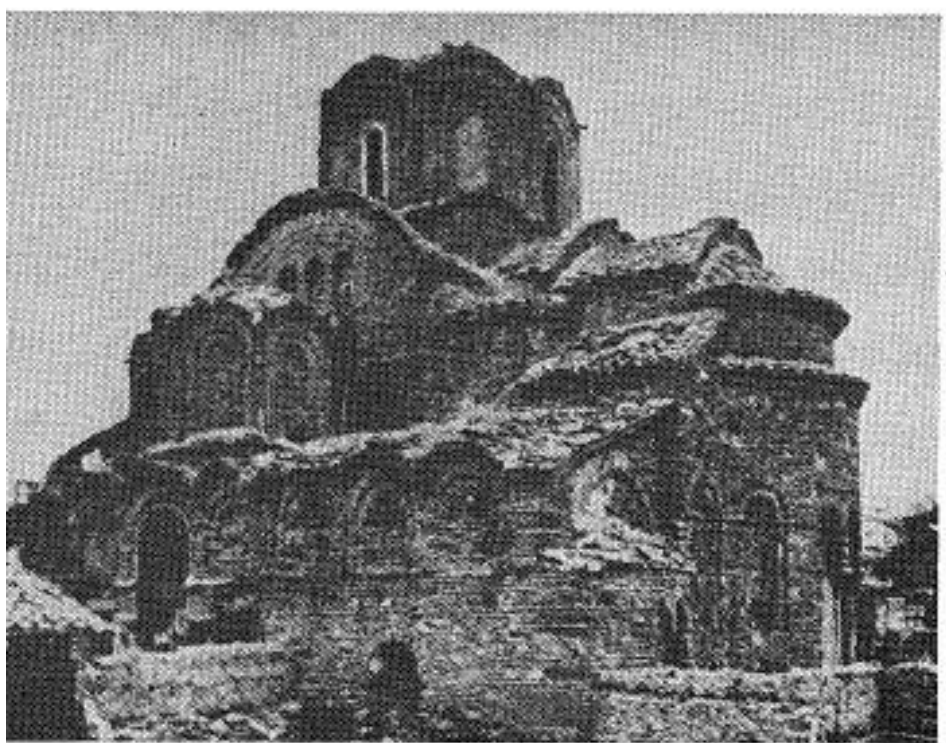
⁸⁰ C. Mango, Byzantine Architecture, New York, 1975. .

Сл. 23. Идеална реконструкција кијевске Св. Софије за фазу између 1037—1046
 Fig. 23. Reconstitution présumée de Sainte-Sophie de Kiev pour la phase comprise entre 1037 et 1046
 Сл. 24. Сабор Св. Софије у Новгороду
 Fig. 24. Cathédrale dédiée à sainte Sophie à Novgorod

Сл. 25. Успенски Сабор у Владимиру
 Fig. 25. Cathédrale dédiée à la Dormition de la Vierge à Vladimir
 Сл. 26. Св. Илија у Солуну
 Fig. 26. Prophète-Elie à Salonique
 Сл. 27а. Св. Пантелејмон у Солуну
 Fig. 27a Saint-Pantaleon à Salonique

је неке од најважнијих примера вишекуполних решења руске средњовековне црквене архитектуре⁸¹, чак и у великом временском и просторном распону, наравно прилагођен локалном начину грађења и спољном обликовању.⁸²

За најстарију цркву у том подручју грађену по угледу на Неу може се сматрати храм Спаса Преображеног у Чернигову⁸³ (основан 1036. године). По његовом једноставном типу (Са) грађени су многи руски споменици. Његова главна купола над средиштем главног брода и у квадрату пресека кракова уписаног крста лежи на четири јака стуба, док се четири мања кубета налазе изнад угаоних простора, који су у основи уједињени са бродовима, односно са простором уписаног крста. Овакву основу срећемо и код много каснијих споменика, као што су Успенски сабор у московском Кремљу (сл. 21), изграђен између 1475. и 1479. године (архитект Аристотел Фиораванти)⁸⁴, Сабор Св. арханђела (сл. 22), у истом месту, изграђен између 1505. и 1509. године⁸⁵, (архитект Алоизије Нуов), обе иначе са многим ренесансним елементима, и такође вишекуполни Сабор Благовештења у Москви, грађен између 1484 и 1489. године.⁸⁶ Сем њих, по овом типу грађен је и низ споменика на територији Суздаља.

Занимљивији концепт има група руских пето куполних цркава (Сб) чије базиликалне основе одликује већи број бродова који се међу собом секу, а ближе су свом цариградском узор. Најстарија од њих, која је много утицала на руску сакралну архитектуру, је Св. Софија у Кијеву⁸⁷ (сл. 23), са девет бродова и трансептом, односно концепцијом која поред базиликалног распореда има и уписани крст. Изнад пресека главног брода и трансепта, или пресека кракова крста, лежи велика купола на јаким ступцима, док се одговарајуће више

⁸¹ О руским споменицима: К. Корниловић, *Умјетност старе Русије од њених почетака до краја 16. стољећа*, Ријека 1969; К. Н. Афанасев, *Постројение архитектурној форми древнорускинји зод. кими*, Академија наука СССР, Москва, 1961; М. Alpatov—N. Brunov, *Geschichte der russischen Baukunst*, Wien 1932.

⁸² Philipp Schweinfurth, *Lie byzantinische Form ihr wesen und ihre Wirkung*, Mainz, 1954, 84—112.

⁸³ Исти, 1953, *нав. дело*, 11 (таб. 8—9); М. Алпатов—Н. Брунов, *нав. дело*, 17—20.

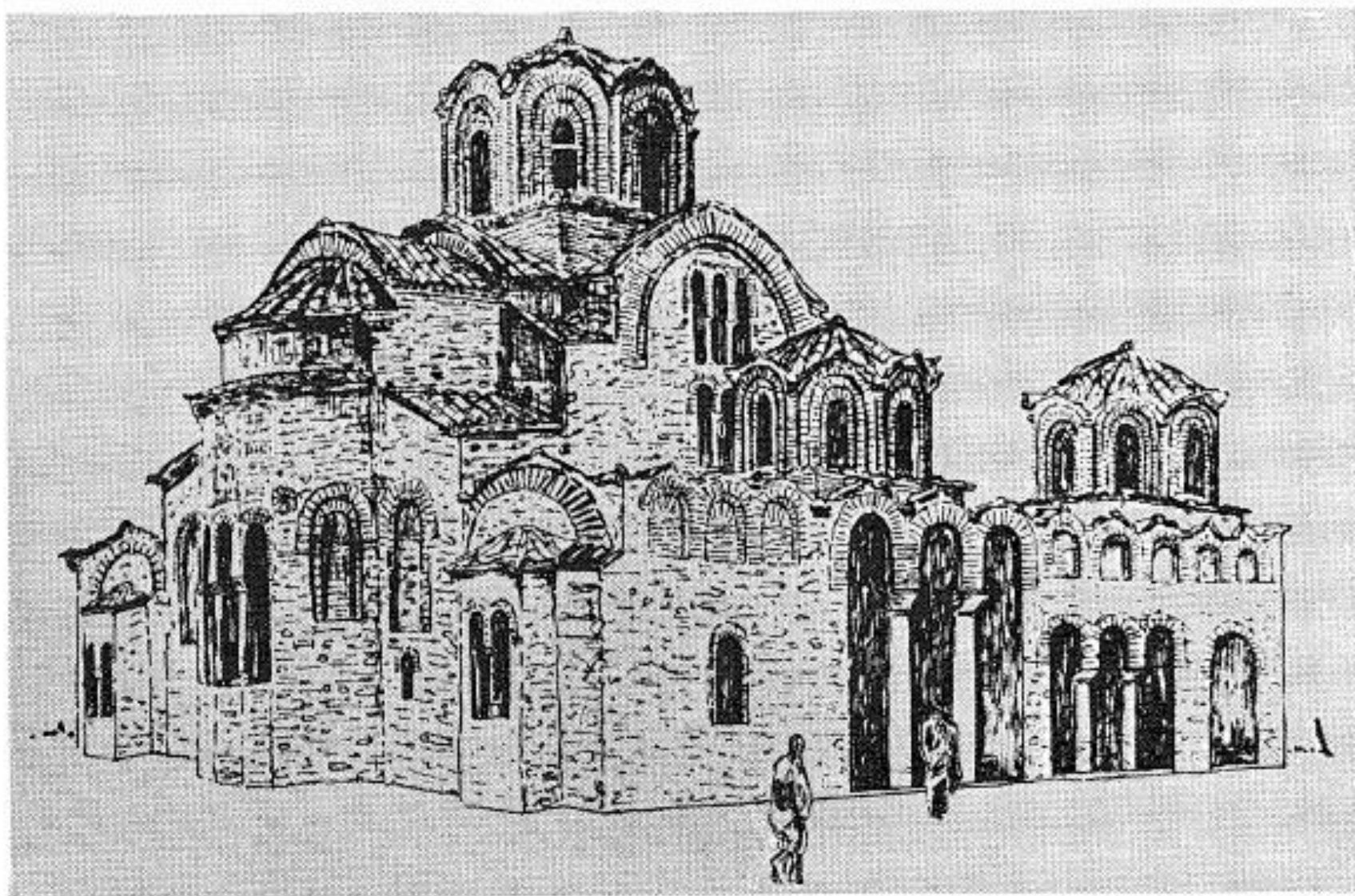
⁸⁴ T.V. Tolstaya, *The Assumption Cathedral of the Moscow Kremlin (for the 500th Anniversary of the unique Monument of Russian Culture*, Moscow Estustvo, 1979.

⁸⁵ Д. П. Сухов, Д. Б. Расов, А. Г. Цињаков, *Памятники архитектуры (X—XV веков), в 6 т. т. 1*, Институт истории и теории архитектуры, Москва 1953, XVc—XVIv, 1953, *нав. дело*, 11 (таб. 7—11 и 16) 2.

⁸⁶ Д. П. Сухов, Д. В. Разов, Д. Г. Чиняков,

Конеч, XV—XVIv, нав. дело, 1953, 11 (таб. 7—11 и 16) 1.

⁸⁷ Д. П. Сухов, Д. Б. Расов, А. И. Чиняков, *нав. дело*; X Начало XV в, 1953, 10 (табл. 1—3); М. Алпатов—Н. Брунов, *нав. дело*, 10—17.

Сл. 27б. Идеална реконструкција св. Пантелејмона у Солуну

Fig. 27b. Reconstitution présumée de Saint-Pantaléon de Salonique

Сл. 28. Св. Параскева у Јерос Кипосу на Пафосу

Fig. 28. Sainte-Parascève dans Hiéros Chypos à Paphos (Chypre)

Сл. 29. Св. Варнава и Св. Иларион у Перистерони код Никозије на Кипру

Fig. 29. Saint-Barnabé et Saint-Hilarion à Peristeroni, près de Nicosie (Chypre)

и ниже куполице налазе изнад угаоних простора и леже на исто тако јаким ступцима. По овом моделу изграђене су Св. Софија у Новгороду⁸⁸ (сл. 24), између 1045. и 1050. године, за време кнеза Владимира, сина Јарослава Мудрог, и Успенски Сабор у Владимиру⁸⁹ (сл. 25), између 1158. и 1160. године. Петокуполне споменике срећемо још у свим центрима руске средњовековне културе, као што су Псков (катедра Св. Тројице), Сунђал, Каргопол и други, а грађене су од XI па чак до XVII века.

Посебну групу представљају светогорске петокуполне цркве, које овом приликом нећемо разматрати, јер сматрамо да као целина припадају споменицима атонског типа, и као такви требало би да се истражују посебно. Међутим, њима је слична црква Св. Илије у Солуну⁹⁰ (сл. 26), грађена 1360. године за време Макарија Хумна. Код ње се источни, северни и јужни крак завршавају полукружно, први са олтаром, а остали са певницама. Између кракова који својим кружним продужетком дају уписаном крсту концепцију слободног, налазе се угаони простори — параклиси пресведени куполицама. Тако језгро споменика постаје петокуполно док су изнад лита додате две куполице. Тако је црква постала седмокуполна. Слично решење постоји код цркве манастира Св. Дионисија на Олимпу из XVI

века⁹¹, о којој није још ништа објављено. Код ње осим главне куполе постоје две куполице над два параклиса и над угловима лита⁹² (сл. 27а, б). Црква припада светогорском типу.

Специфичан случај је такође црква Св. Пантелејмона у Солуну, грађена између краја XII и почетка XIV века, чије је језгро веома слично језгру цркве Св. Катарине, мада је Свети Пантелејмон имао нартекс изнад чије средине је лежала мања купола. Као и код Св. Катарине, овде у пресеку кракова крста лежи главна купола, а обимни ходник око језгра пресведен је сводовима, али и куполицама. Њихово је место над јужним и западним делом ход-

⁸⁸ Исти, 1953, *нав. дело*, 10 (табл. 4—7). М. Алпатов—Н. Брунов, *нав. дело*, 28—32.

⁸⁹ Исти, 1953, *нав. дело*, 14, (таб. 19—20). О црквама у територији Владимир Сусдаљ видети М. Алпатов—Н. Брунов, *нав. дело*, 34—44.

⁹⁰ А. Παπαγιαννόπουλος, *нав. дело*, 76—88, Α. Ορλάνδος, Η κάτοψις του Προφήτου Ηλία της Θεσσαλονίκης, Αρχαίων Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, τ. Δ, 178—180.

⁹¹ О цркви манастира Св. Дионисија на Олимпу спрема рад архитект Харула Саксиамбани која је спремила и целу документацију о споменику (архив 9е Εφορείε византијских споменика у Солуну).

⁹² Η αναστήλωση των Βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων στη Θεσσαλονίκη, Εκθεση Αναστηλωτικών Εργασιών 30 XII/31. XII 1985, 62—83.

ника познато, док није потврђено место куполица на његовом западном делу.

Неки петокуполни споменици комбинују у својој концепцији тип слободног и уписаног крста.

Као засебну групу (А + В + С) треба поменути две цркве на острву Кипру, које комбинују слободан крст по месту купола и базилику по плану основе. То су Св. Параскева у Јерос Кипос код Пафоса⁹³ (сл. 28), грађена највероватније између X и XI века, и црква Свете Варнаве и Светог Илариона у Перистерони код Никозије⁹⁴ (сл. 29), грађена у истом временском периоду као и претходна. И прва и друга имају три брода, од којих је средњи подељен у зоне и пресведен са три кубета истих или скоро истих димензија, изнад сваке зоне по једно. Бочни бродови су покривени полуобличастим сводовима који носе у својој средини, у правцу центра главне куполе (попечна осовина), мању куполу. Тако се формира на горњој конструкцији петокуполно решење у концепту слободног крста на базиликалном крову. Поред ових кипарских цркава, већ поменута црква у Каноси (Апулија) грађена је по сличном принципу.

Посебну групу (А + В) представљају две цркве на острву Криту. У њима је комбинована основа слободног крста са уписаним у томе што су кракови крста видљиви споља, изван квадрата који обухвата уписани крст. Мада су цркве у рушевинама, изгледа да је у њиховој концепцији укомпонован слободни крст са угаоним просторима између кракова. Споменици овог типа су Богородица Ефатрули у Јерапетри⁹⁵ и Св. Јован у Милопотамосу.

* * *

Укратко изнета типологија петокуполних цркава у византијској архитектури води до одређених општих закључака.

Чињеница је да је тип слободног крста са петокуполном горњом конструкцијом мање примењен у византијској архитектури него тип уписаног крста. Први тип је био актуелнији у јужним и приморским територијама, а нестао је око XII века, док је други био територијално и временски распрострањенији, чак и после пада Византије (таб. II).

Тип петокуполне цркве на бази уписаног крста показао се богатији у решењима, пружио могућност за асимилацију разних комбинација архитектонских и конструктивних елемената, а вероватно је више одговарао и развоју технике, историјских и верских потреба. Изгледа да је био близак реалности у односу на коришћење простора и да је могао добро да се прилагођава изградњи и већих и мањих грађевина.

Код група са једноставном основом, где се осећа настојање да се обједини унутрашњи простор, величина пропорција бочних простора и њихових кубета утиче на статичко и кон-

цептуално решење. Када су ти простори мањи, њихово пресвођавање куполицама се томе прилагођава, а тежиште није више на њиховој статичкој улози, чак им се оставља у том смислу споредна, неконструктивна улога. Тај чисти, једноставан тип (Пантанаса у Герумани, Св. Марко у Росану и Католика у Стиллу) добијао је брзо своје варијанте (Св. Пантелејмон у Нерезима, Богородица Космосотеира у Вири, Стара Епископија у Тегеји).

После XII века, углавном, тип петокуполне цркве на основи уписаног крста не појављује се више у једноставном, чистом облику равнокраког крста. Доминира издуженија основа, компликованија и обогаченија различитим решењима, зависно од локалних прилика. Посебно се то види код споменика са двоспратним обимним ходником, код којих је постојала могућност за примену два типа решења једног преко другог. Тај компликованији тип представљају углавном споменици у Мистри, Грачаница и Парегоритиса у Арти.

Што се тиче пресвођавања, изгледа да, уколико тип грађевине постаје сложенији и компликованији, везан са различитим типолошким елементима, утолико његова горња конструкција постаје самосталнија, тако да често њено учествовање у унутрашњем склопу постаје ограничено. Примери за то су Богородица Љевишка, Манасија, Раваница, Грачаница, Св. Елија (Солун) и већи број руских петокуполних споменика.

Решавање статичког — конструктивног — проблема код петокуполних споменика и проблем архитектонског концепта су исто тако важни. Ипак, ако узмемо у обзир, посебно код мањих грађевина, да је било и других врста решења за пријем сила главне куполе, изгледа да су други разлози били јачи од изазова решавања статичкоконструктивног питања. Избор таквог начина пресвођавања бис је можда више ствар доказа способности мајстора за изградњу цркве по угледу на престоничке храмове, или задовољавања потреба везаних за намене и амбиције ктитора цркве, где се и симболизам узима у обзир.

⁹³ Г. Σωτηρίου, Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου, Αθήναι 1135, таб. 22, σελ. 17, 19; Исти, *Les églises byzantines de Cypre a cinq coupoles et les églises de Moyen age a plusieurs coupoles d' Italie*, Studi byzantini, Akti IV. Intern. Kongr. Rom 1937.

⁹⁴ О цркви Св. Илариона у Перистерони код Лефкосије (Кипар) Σωτηρίου, Τα βυζαντινά μνημεία της Κύπρου, нав. дело, 15, таб. 20.

⁹⁵ О Епископији у Милопотамосу и Панагиа Ефатрули на Криту вид. Г. Σωτηρίου Αρχαιολογία, G. Gerola, Monumenti Veneti nell' isoladi Creta, Istituto Veneto di Scienze, lettere ed Arti, Venezia, нав. дело, 91; о Епископији у Јерапетри или Панагиа Ефатрули, Исти, нав. дело, 79—83; о Епископији у Милопотамосу у fig. 41 дата је основа. Г. Сотирију повезује споменике јужне Италије, Крита и Кипра по архитектури и типологији.

Табла II. Табела хронолошке и територијалне распрострањености петокуполних цркава византијске архитектуре

Хронол. Период век	Т Е Р И Т О Р И Ј Е									
	Цариград	М. Азија	Сирија	Кипар	острва	Грчка		Ј. Италија	Југославија	Русија
VI	● Св. Апостоли	● Св. Јован Богослов у Ефесу	● Наагроб. црква у Русафи							
VII										
VIII										
IX	● Nea Eklezia						● Св. Андреас у Перистерии (бл. Солуна)			
X		Цркве у Кападокији		● Црква у Перистерии код Конје	[Пан. у Јерапетри (Крит)] ● Еписк. у Милототам. (Крит)		● Стара Епископија у Никлаону (Тетез)			
XI		Црква Е у Сардису		● Црква у Героскиму у Пафосу	[● Црква у Християну Трифилиа]]			● Св. Марко у Венецији		● Спасна црк. у Владимиру ● Св. Софија у Кијеву ● Св. Софија у Новгороду
XII							● Пант. Космосотира у Вире	● Црк. у Стиласу (Калабр.) ● Св. Марко у Росану (Калабр.) ● Црк. у Каноси к. Апулије	● Св. Панте. Лејмон у Нерезина	● Успенски Сабор у Владимиру
XIII							● Св. Панте. Лејмон у Солуну			
XIV						● Паригоритиса у Арте [● Св. Аниматрије у Туркопалуку]	● Св. апостоли у Солуну ● Св. Катарина у Солуну ● Св. Илије у Солуну		● Богор. Лесвица у Призрену ● Старо Нагоричино ● Грачаница ● Св. Архангели у Призрену ● Матејча ● Рипалица	● Катедр. Троица у Пскову
XV						● Панатра у Вронтохиону (Мистра) [● Св. Аниматрије, Матр.] у Мистри			● Ресав. (Манастир)	● Успенски Сабор у Москви ● Саб. Благовещенье у Москви
XVI						● Пантанаса у Мистри				● Сабор Св. архангела у Москви

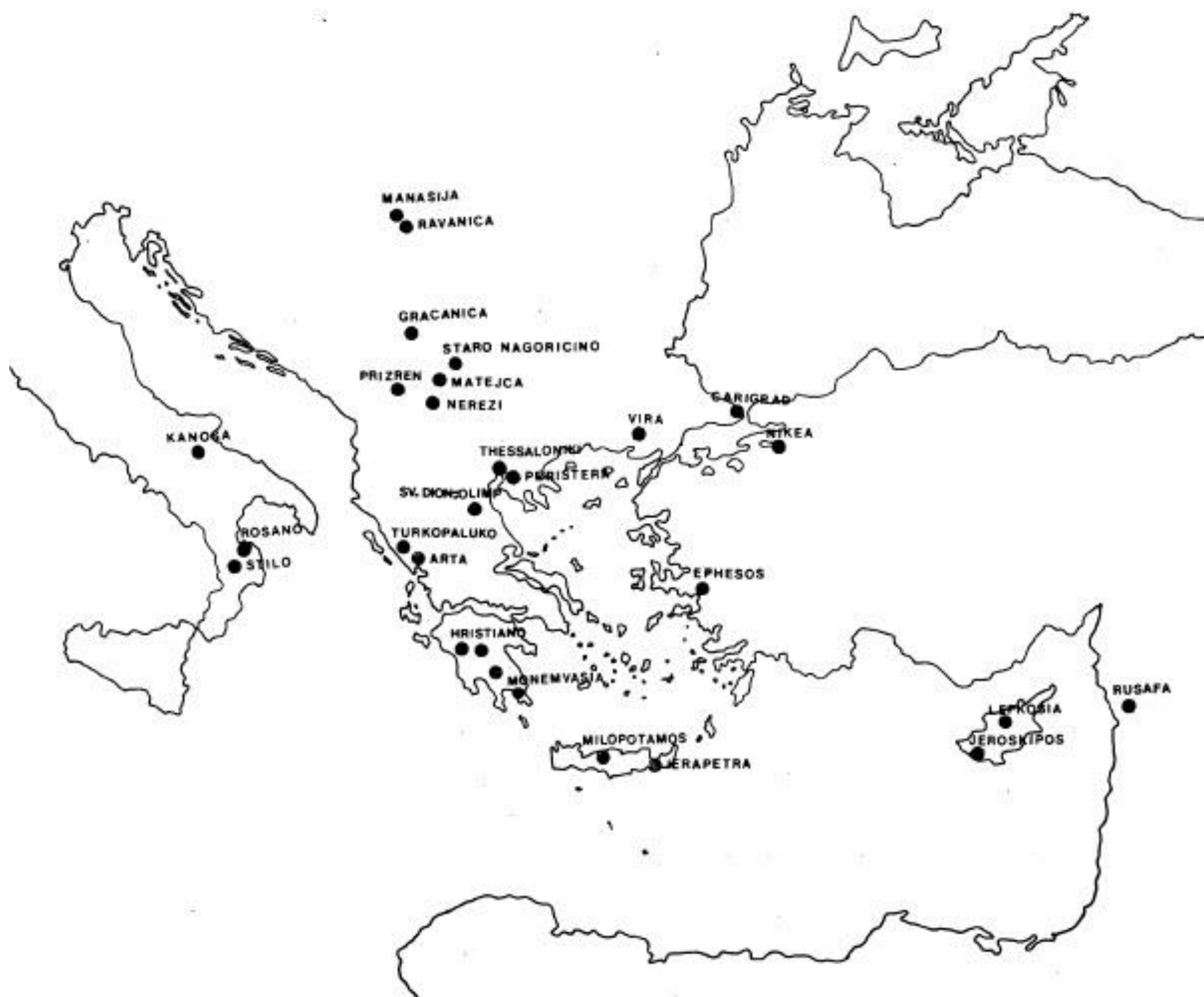

1. Мапа: распрострањеност
црква петокупног типа

1. Carte géographique: réseau des
églises à cinq coupes

NOVGOROD
PSKOV
VLADIMIR
MOSKVA

CERNIGOV
KIEV

MANASIJA
RAVANICA

GRACANICA
STARO NAGORICINO
PRIZREN
MATEJCA
NEREZI

KARIGRAD
VIRA
NIKEA

THESSALONIKA
PERISTERI
SV. DIONISIJ
TURKOPALUKO
ARTA

EPHESOS

HRISTIANO
MONEMVASIA

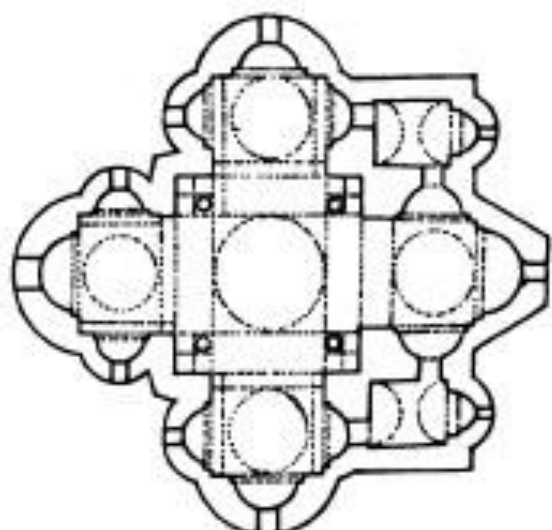
MILOPOTAMOS
SERAPETRA

KANOA

ROSANO
STILO

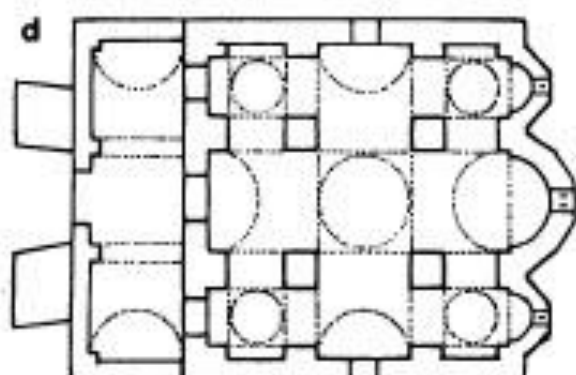
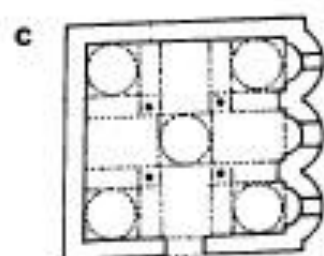
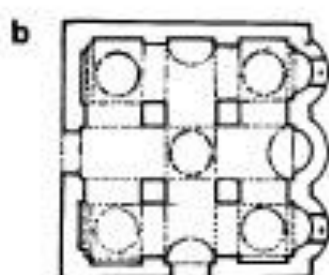
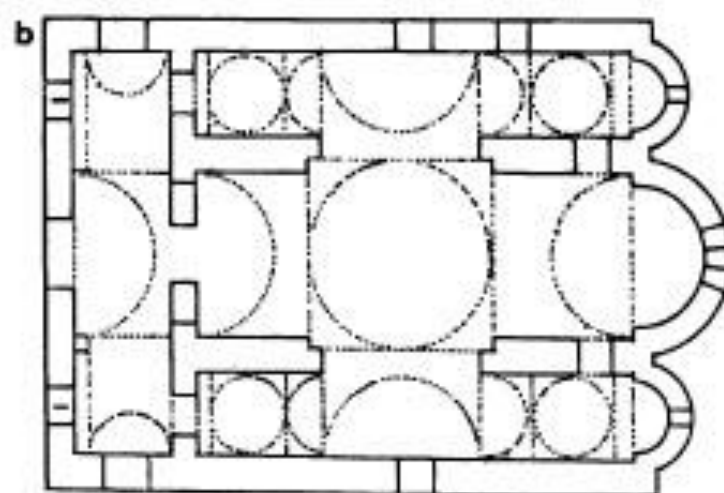
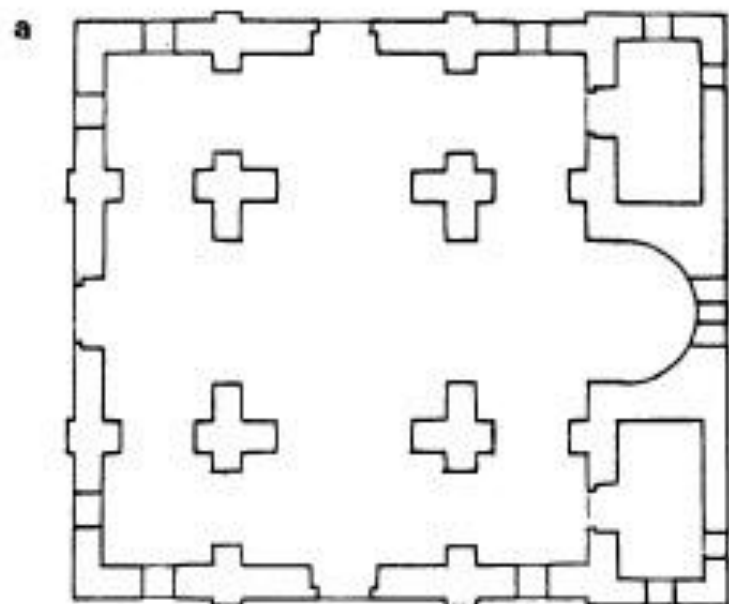
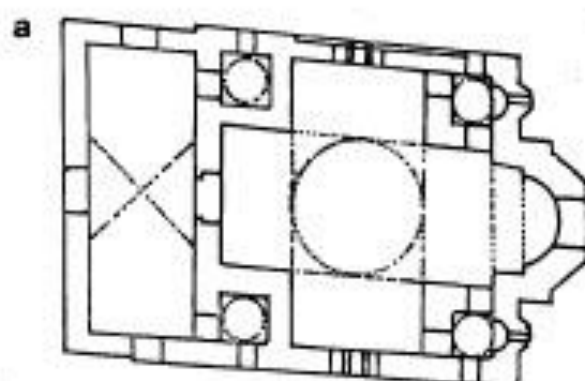
LEFKOSIA
JEROSKIPOS

RUSABA

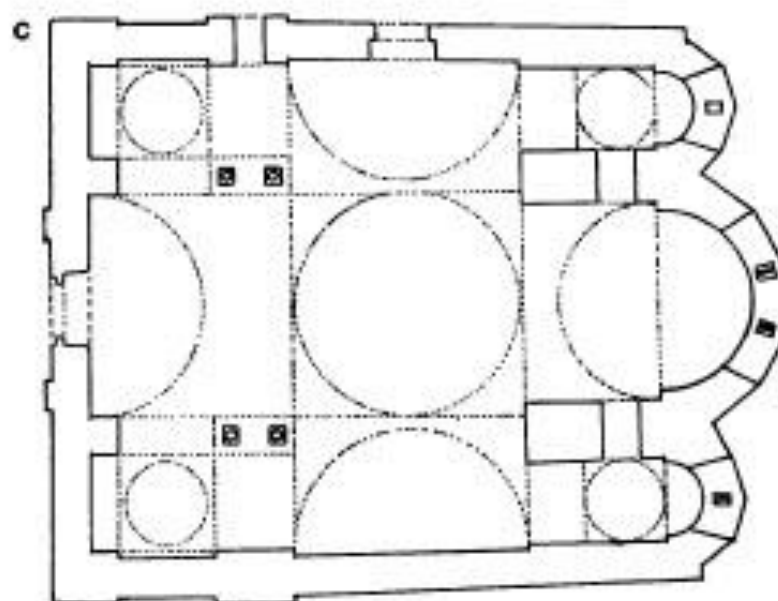

2. Свети Андреја у Перистери код Солуна (Тип А)
2. Saint-André à Peristeri près de Salonique (Type A)

0 5 10

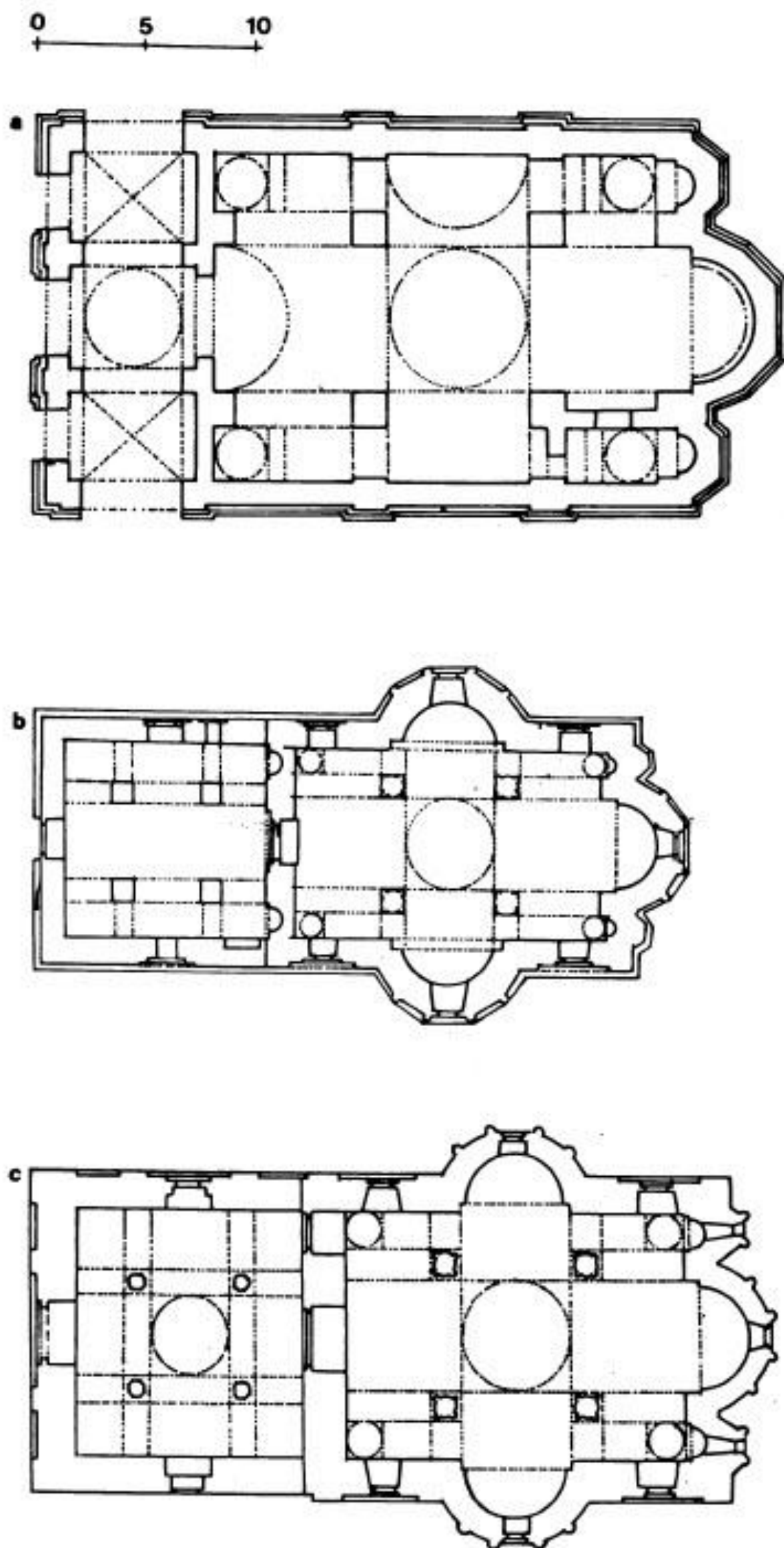

3. a. Надгробна црква у Русафи-Сергиополису (extra muros) (Тип В)
b. Св. Марко у Росану на Калабрији (Тип Ва)
c. Католика у Стилосу (Тип Ва)
d. Пантанаса у Герумани код Монемвасије (Тип Ва)
3. a. Église funéraire à Russafi-Sergiopolis (extra muros) (Type B)
b. Saint-Marc de Rossano en Calabre (type Ba)
c. Catholicon à Stilos (Type Ba)
d. Pantanassa à Gerumani près de Monemvasie (Type Ba)

4. a. Св. Пантелејмон у Нерезима код Скопља (Тип Вб)
b. Стара Епископија у Никлиону код Тегеје (Тип Вб)
c. Панагиа Космосотира у Вирџи (Тип Вб)
4. a. Saint-Pantaleon à Nerezi près de Skopje (Type Bb)
b. Ancien évêché à Niklion près de Tégée (Type Bb)
c. Panagia Cosmosoteira à Viri (Type Bb)

4. a. Saint-Pantaleon à Nerezi près de Skopje (Type Bb)
b. Ancien évêché à Niklion près de Tégée (Type Bb)
c. Panagia Cosmosoteira à Viri (Type Bb)

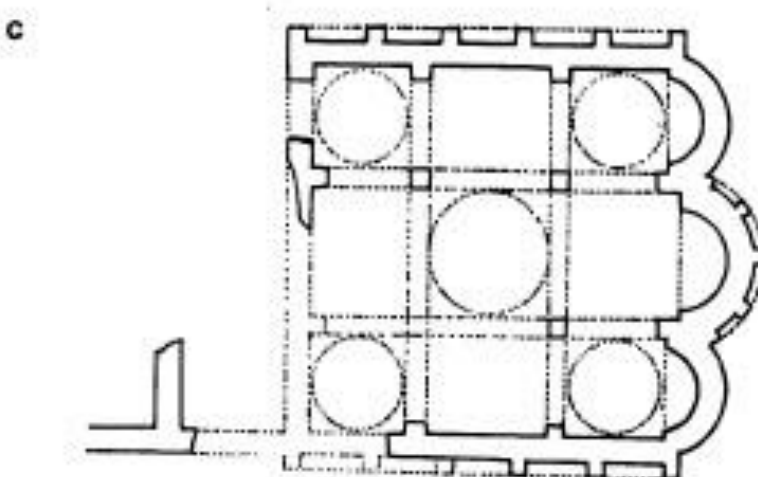
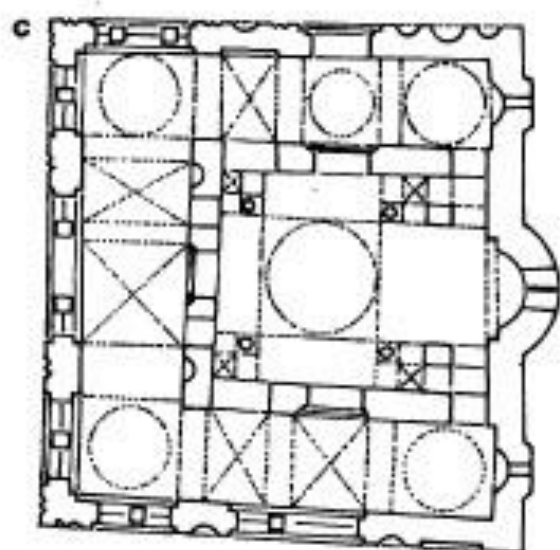
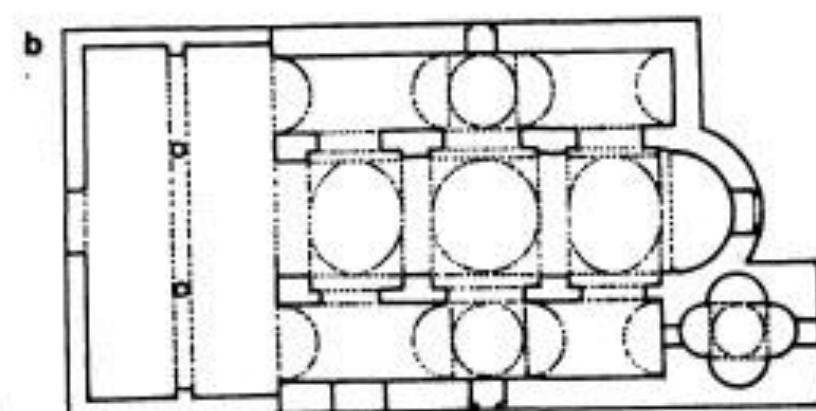
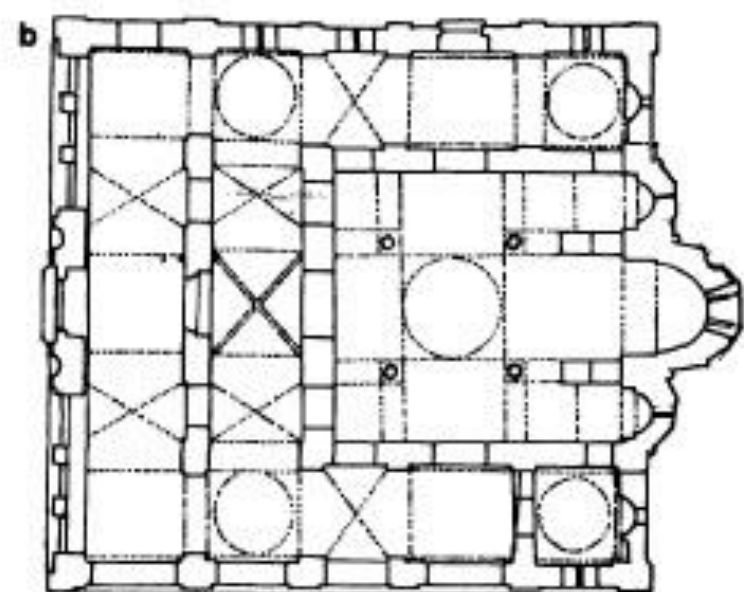
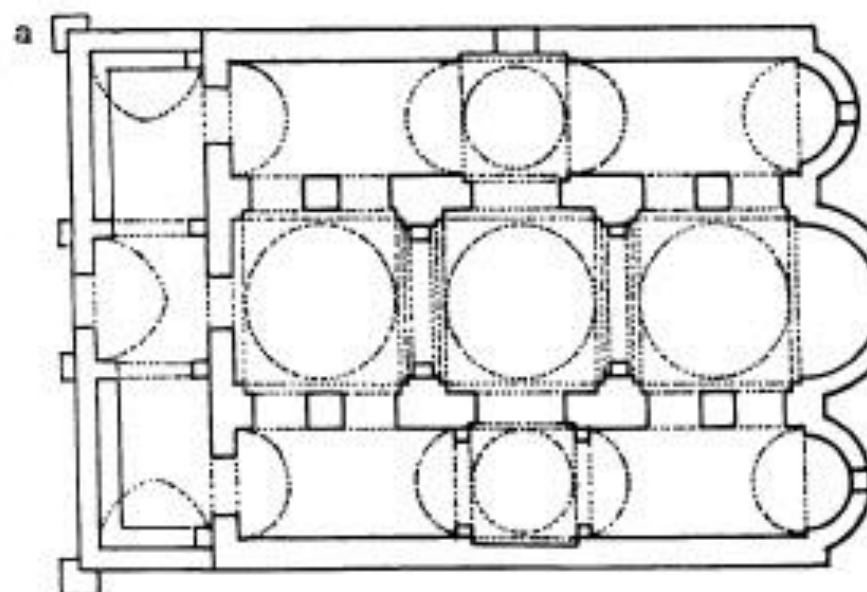
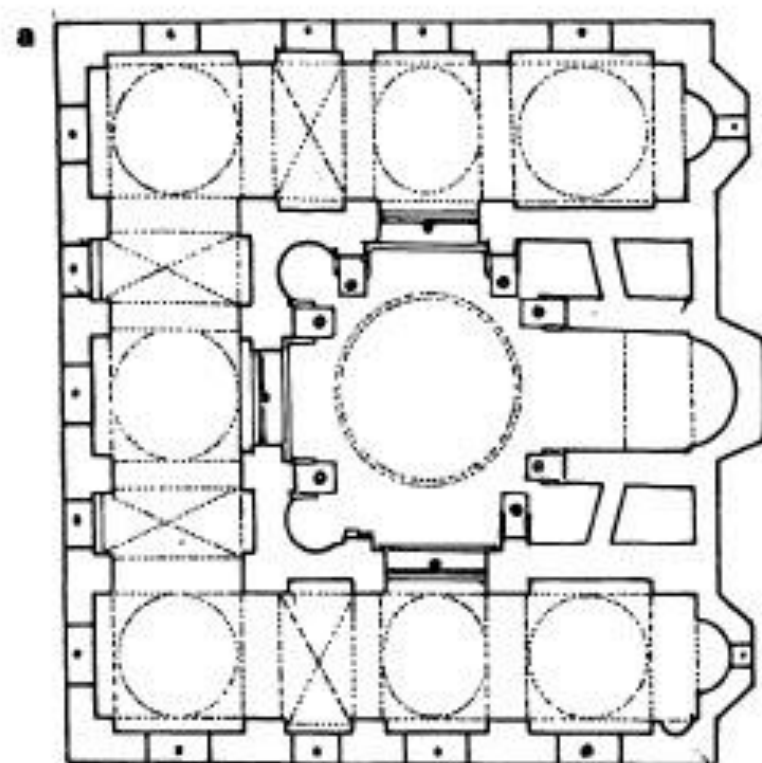

5. a. Св. арханђели код Призрена (Тип Bc)
 b. Раваница (Тип Bc)
 c. Манасија (Тип Bc) (Ресава)

5. a. Saints-Archanges près de Prizren (Type Bc)
 b. Ravanica (Type Bc)
 c. Manassia (Type Bc) (Resava)

0 5 10

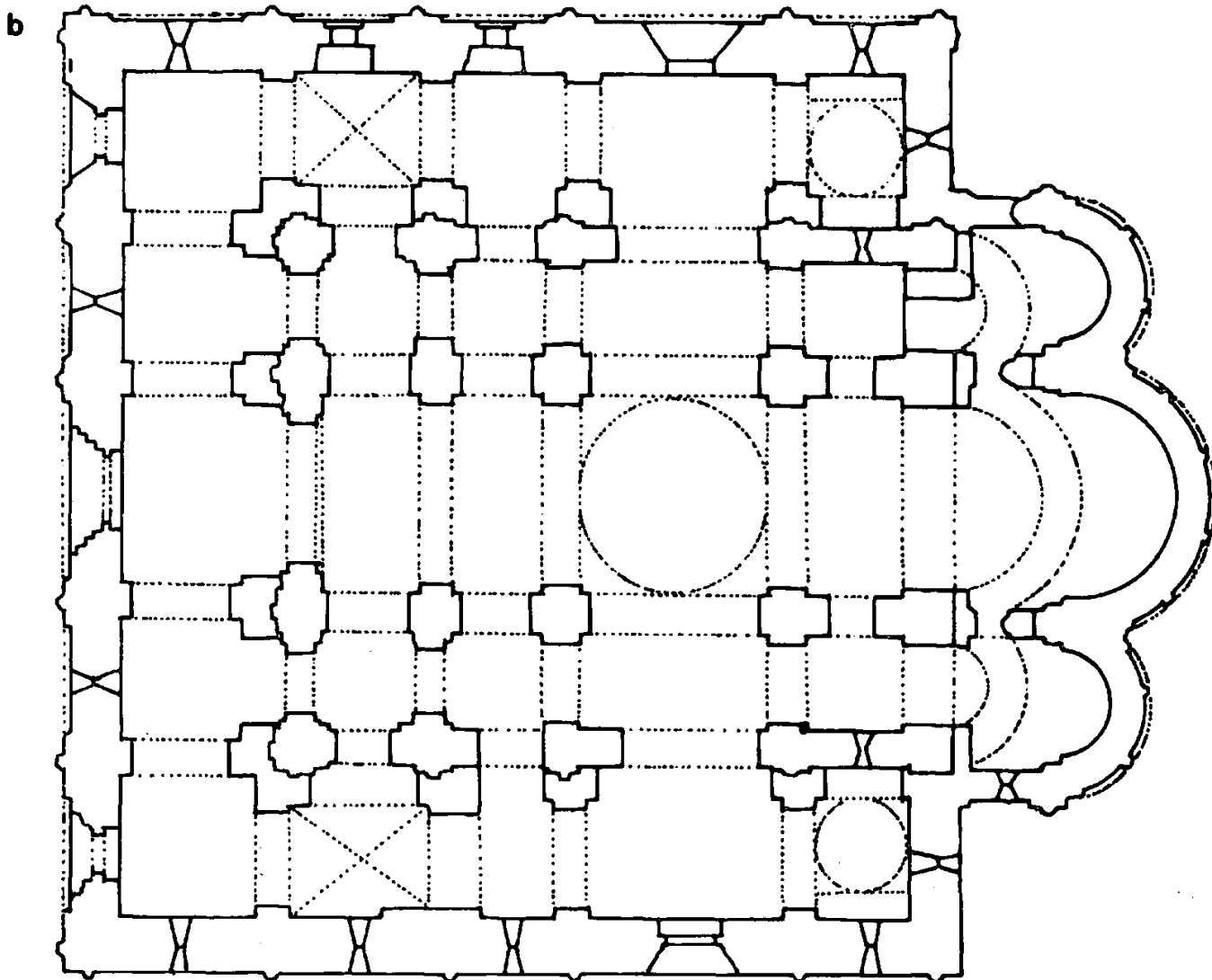
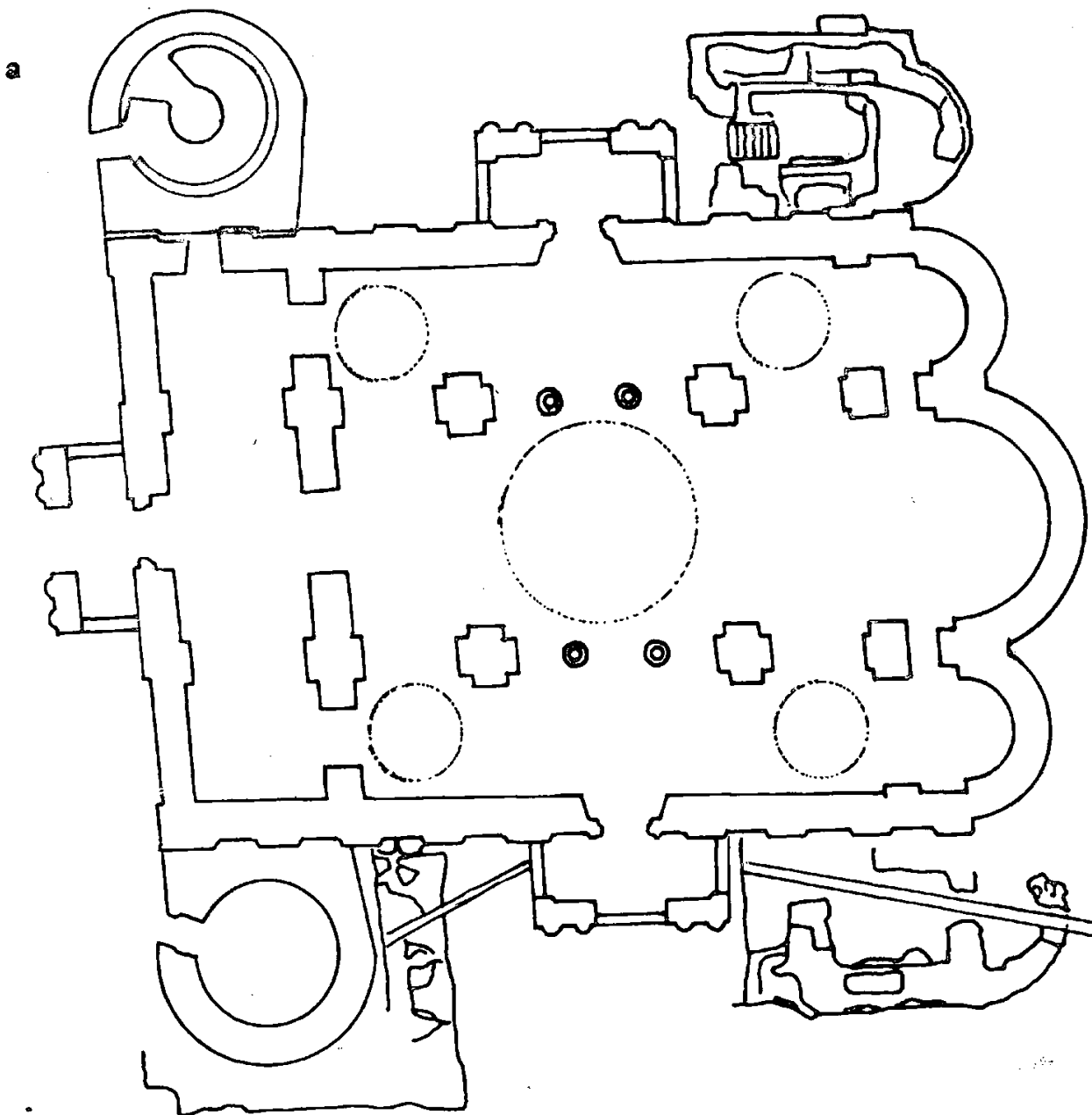
0 5 10

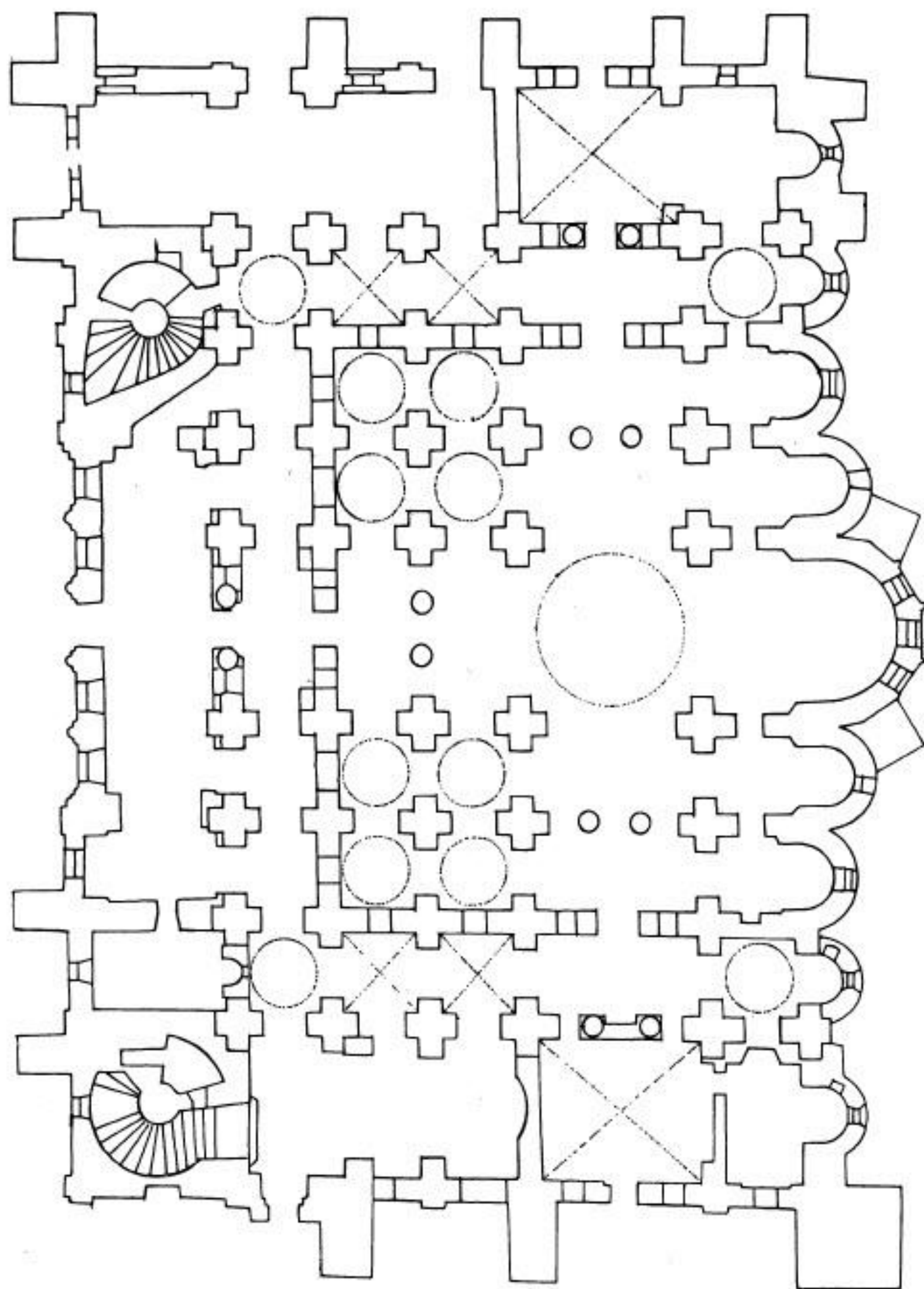
6. a. Паригоритиса у Арте (Тип B d)
 b. Св. апостоли у Солуну (Тип B d)
 c. Св. Катарина у Солуну (Тип B d)
6. a. Paragoritissa à Arte (Type B d)
 b. Saints-Apôtres à Salonique
 c. Sainte-Catherine à Salonique (Type B d)

7. a. Св. Варнава и Св. Иларион у Перистерони
 код Никозије (Тип ABC)
 b. Св. Параскева у Јерос Кипосу код Никозије
 (Тип ABC)
 c. Епископија у Милопотамосу (Тип AB)
7. a. Saint-Barnabé et Saint-Hilarion à Peristeroni
 près de Nicosie (Type ABC)
 b. Sainte-Parascève dans Hieros Chypos près de
 Nicosie (Type ABC)
 c. Eglise des Evêques à Milopotamos (Type AB)

0 5 10

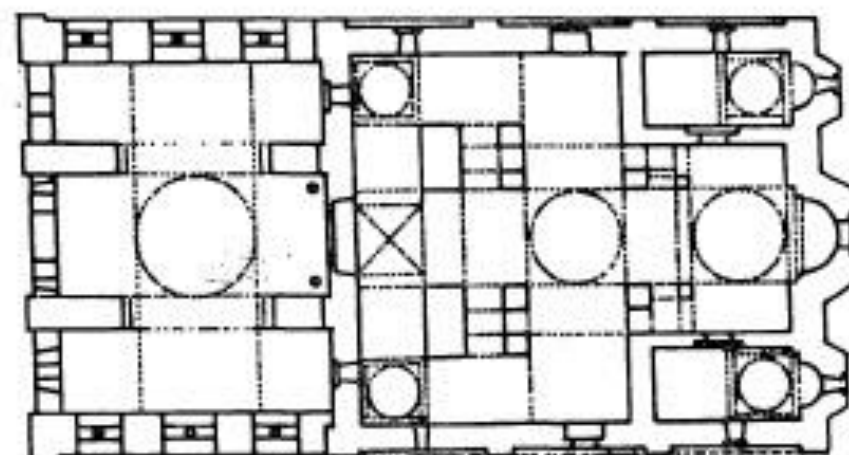
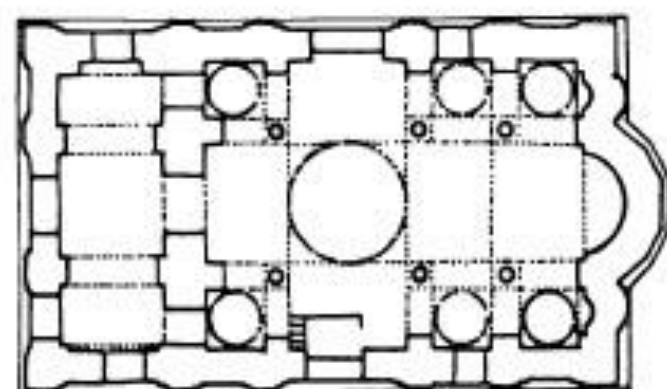
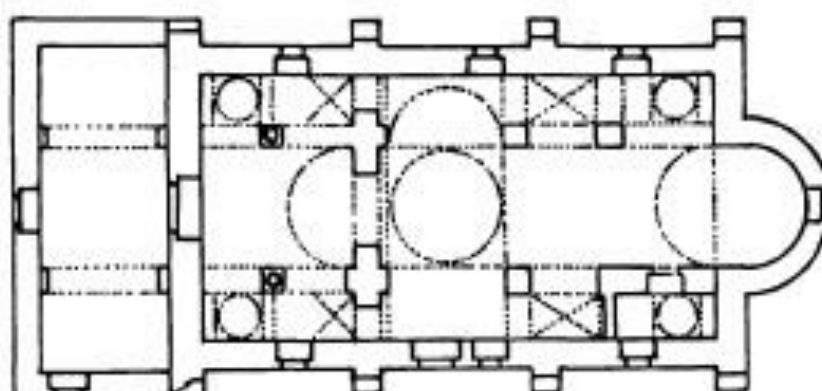
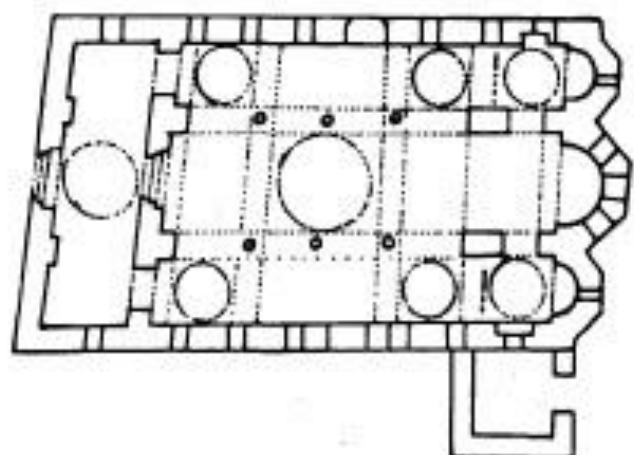
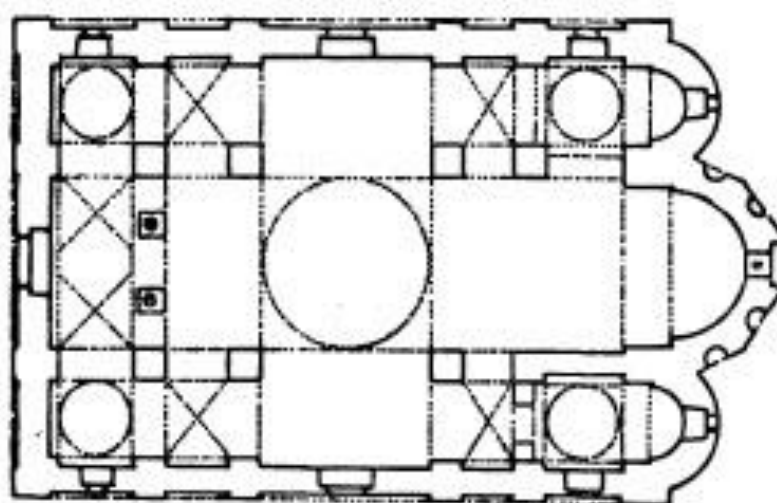
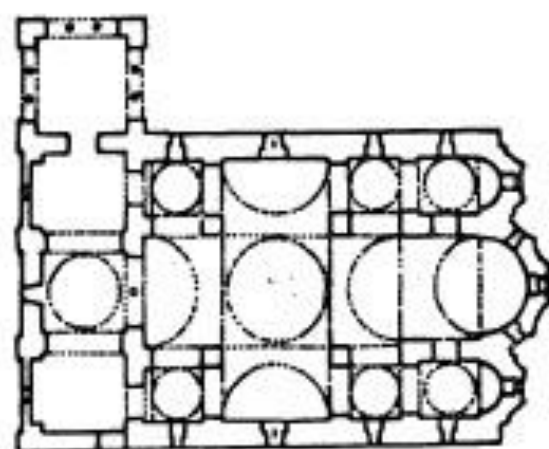
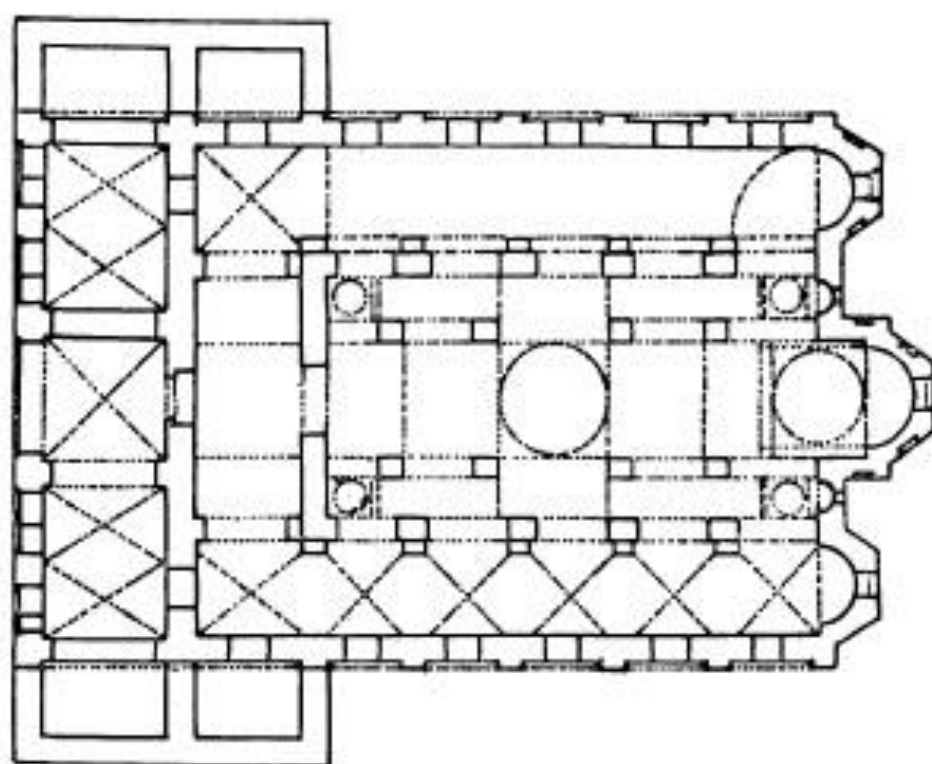
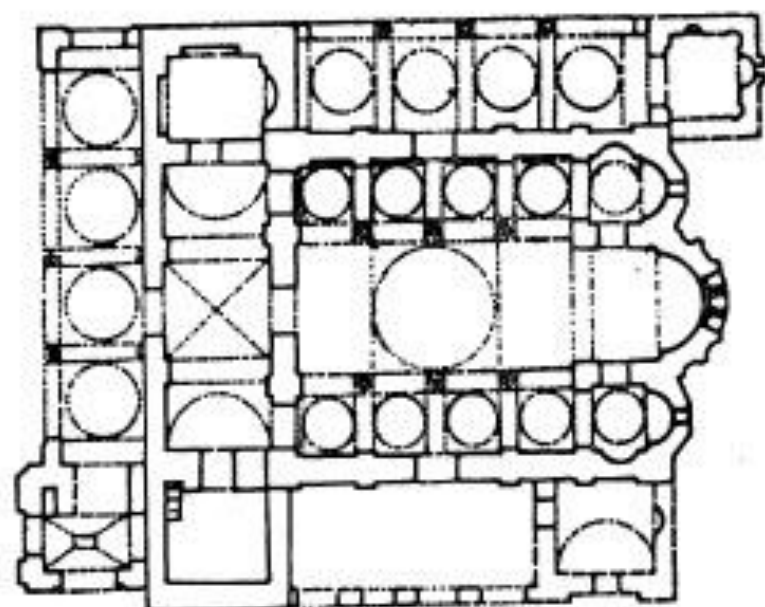
0 5 10

8. a. Успенски Сабор у Чернигову (Тип C)
 b. Успенски Сабор у Владимиру (Тип C)
 8. a. Cathédrale dédiée à la Dormition de la Vierge à Tsernigov (Type C)
 b. Cathédrale dédiée à la Dormition de la Vierge à Vladimir (Type C)

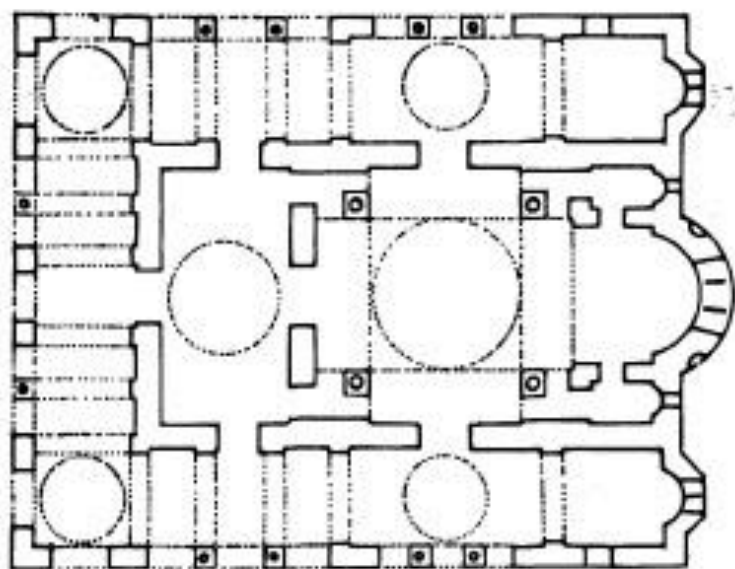
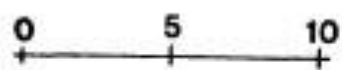
9. Св. Софија у Кијеву (Тип C)
 9. Sainte-Sophie à Kiev (Type C)

0 5 10

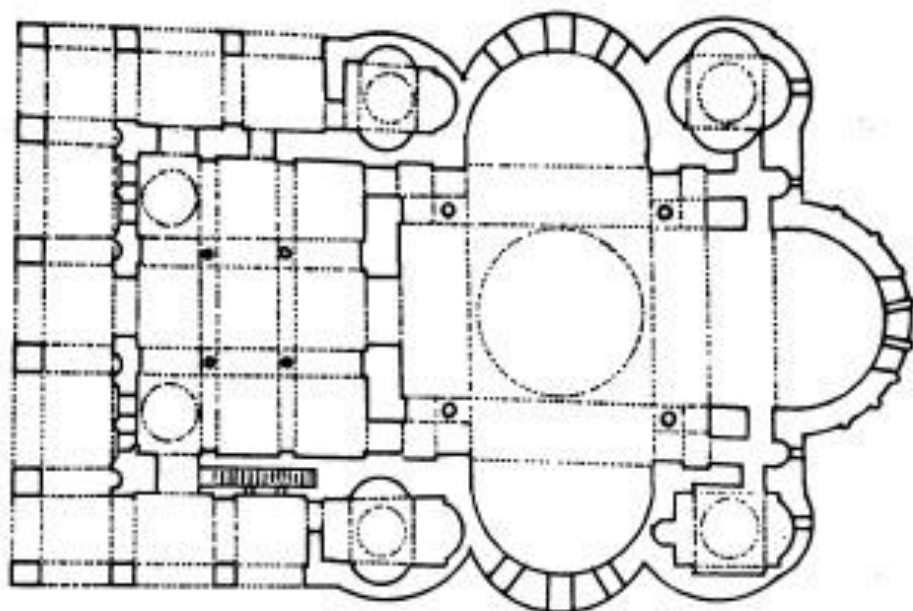

10. a. Одигитрија Апендикко у Мистри (Тип ВСа)
 б. Пантанаса у Мистри — спрат по А. Орландосу (Тип ВСа)
 в. Пантанаса у Мистри — приземље по Millet (Тип ВСа)
 д. Црква Е у Сардису (Тип ВСа)
 10. a. Hodighitria Aphendiko à Mistra (Type BCa)
 б. Pantanassa à Mistra, étage, selon A. Orlandos (Type BCa)
 в. Pantanassa à Mistra — rez-de-chaussée, selon Millet (Type BCa)
 д. Eglise E à Sardis (Type BCa)

11. а. Богородица Љевишка (Тип ВСб)
 б. Црква Манастира Матејча (Тип ВСб)
 в. Св. Борбе у Старом Нагоричину (Тип ВСб)
 д. Грачаница на Косову (Тип ВСб)
 11. а. La Vierge Ljeviška (Type BCb)
 б. Eglise du monastère de Matejča (Type BCb)
 в. Saint-Georges à Staro Nagoričino (Type BCb)
 д. Gračanica dans le Kossovo (Type BCb)

12. а. Св. Пантелејмон у Солуну (Посебан тип 1)
б. Св. Илија у Солуну (Посебан тип 2)

12. а. Saint-Pantaléon à Salonique (Type à part 1)
б. Prophète-Elie à Salonique (Type à part 2)

У Русији, код петокуполних цркава уписаног крста где је изражен дух базилике заједно са уписаним крстом у истом просторном нивоу, тип је примењен без великих промена у основи. Питање повећавања простора, дакле и кракова крста, решава се умножавањем конструктивног модула по попречној и подужној осовини. Ваља признати да је азијска традиција била погодна подлога за пријем петокуполне концепције у храмовима Русије.

Пратили смо развој основе уписаног крста у вези са местом угаоних куполица, односно у вези са променама пропорција његових кракова. То се најјасније види код српских споменика, где се равнокраки крст мења издуживањем западног или источног крака. Тако се добија издужена основа и угаони простори су издужени правоугаоници. Пресвођавање тих простора је такво да њихов квадратни део са обе стране источног и западног крака добија куполицу. Иначе, кад је источни крак издужен,

његов крај припада олтарском простору. Код западног крака не примећује се издужење можда због тога што је са те стране често постојала припрата.

На југу, и посебно у грчком подручју, уочава се тежња ка тражењу нових облика. Тако се појавило више случајева код којих се комбинују галерије, једносратни и двосратни ходници и евентуално засебни угаони простори (Афендико, Пантанаса, Паригоритиса) док куполице никада потпуно не губе своју првобитну улогу. То је изражено код поменутих споменика у Мистри, затим у Арти, Солуну и неким у Србији.

Скупини петокуполних цркава треба прикључити споменике на Кипру и Криту, где су јединствено комбиноване три концепције — базилика, уписани и слободни крст. Исто важи и за специфичне вишекуполне споменике атонског типа, који представљају засебну тему.

Approche de la typologie des églises à cinq coupoles dans l'architecture byzantine

EVANGELIA HADJI-TRYPHONOS

Cet ouvrage pose, d'une façon concise, les problèmes de la typologie des églises à cinq coupoles, y compris les questions essentielles que ceux-ci impliquent; l'ouvrage donne, en outre, un bref répertoire des monuments, accompagné d'une bibliographie raisonnée relative à ce sujet; enfin, il déduit des conclusions générales.

L'étude de l'église à cinq coupoles est, dans l'architecture byzantine, un thème qui se rattache, quant à son origine et à sa continuité, aux types des édifices chrétiens dont les plans reposent sur le schéma symbolique de la croix. C'est ainsi que les croix libre et inscrite sont les types qui ont fait naître les différentes va-

riantes d'édifices sacrés dont la construction supérieure comporte cinq coupes. Le type de la basilique est également un paramètre important dans cette évolution toutes les fois qu'il y était intégré ou qu'il accusait la tendance à s'adapter à l'imprimer à l'espace le symbolisme de la croix. Les conséquences de ces exigences sur le plan de la statique ne sont pas de nature à empêcher la création des maîtres chrétiens qui mettaient en oeuvre le plan d'un édifice à cinq coupes. A ce sujet il convient de souligner particulièrement les constructions à deux étages comportant cinq coupes. Les problèmes posés par des édifices plus ou moins importants sont tout de même spécifiques, bien que leur organisation obéisse au même principe que les édifices aux dimensions moins importantes. Galeries, vastes promenoirs, narthex et parecclésions sont ajoutés isolément ou bien sont combinés. La construction d'édifices à cinq coupes imposait la solution préalable de certaines questions techniques, en particulier dans les cas où il s'agissait des églises à adapter à la structure d'un édifice qui avait existé sur le même emplacement.

Le critère initial de la systématisation des édifices exposée ici est constitué par la division en types fondamentaux suivants: croix libre,

croix inscrite et basilique. Ces types de monuments à cinq coupes se présentent rarement purs. Leurs éléments sont souvent mélangés. Quelquefois les trois types en question sont combinés dans un même édifice, au même niveau ou aux niveaux différents. Le premier type de combinaison — éléments de la croix libre et de la croix inscrite — est le plus net dans le cas des églises de Crète et surtout de celles de Chypre, mais aussi quelquefois dans les églises construites à l'instar de celles du Mont Athos (Olympe, Salonique), tandis qu'une autre combinaison — croix inscrite et basilique — est appliquée de la manière la plus parfaite dans le Péloponèse et en Russie, par l'intermédiaire de la Serbie où la croix inscrite allongée était en faveur. Il va sans dire que le mélange des éléments des types différents a permis d'obtenir de nombreuses variantes qui observaient de moins en moins la pureté du type initial.

Dans les tablées ci-jointes l'auteur a cherché à présenter les variantes des types d'églises à cinq coupes. Les critères selon lesquels la division a été faite étaient constitués par les éléments de la combinaison, la similitude des conceptions de l'ensemble et la situation des petites coupes angulaires.